

Tartalom

A 70 ÉVES BÖNDÖR PÁL TISZTELETÉRE

BORDÁS Győző: Böndör Pálról személyesen és szerkesztőként	5
GOBBY FEHÉR Gyula: A sánta Anakreón	10
BENEDEK Miklós: Böndör Pál: Finis (vers)	14
Aaron BLUMM: Eső volt (vers)	17
ORCSIK Roland: Rozsdafoltok (vers)	19
FEHÉR Miklós: rólatok sosem * teherszállító * mi lesz belőlem (versek)	21
KONRÁD György: Civis Europaeus Sum, Sum Civis Europaeus (próza)	23
VÁRADY Tibor: Igazság és becsületszó (dokumentumpróza)	37
SZEGEDI-SZABÓ Béla: Balsam (regényrészlet)	47
JÓDAL Rózsa: Padlón (novella)	54
Dragan JOVANOVIĆ DANILOV: Az apa, a lány és a könyvek * Požegai házam az Ifjúság utca egyben * Ringliszíp * Gyermekünk telefonnal és fülhallgatóval (versek) (FARAGÓ Kornélia fordítása)	62
Dragana MLADENOVIĆ: Fejtető * Rakka/Mekka * Jazidi (versek) (OROVEC Krisztina fordítása)	66
Ana Marija GRBIĆ: Adriai ciklus (vers) (GLAVINIĆ VÉKÁS Éva fordítása)	69
SZÁVAI Dorottya: „...el is vagyok veszítve, / meg is vagyok találva”. Az elégia visszatéréséről és az légíko-ironikusról a kortárs magyar költészetben (tanulmány)	72
LOSONCZ Alpár: Jegyzet <i>A tőke</i> első kötetének 150. évfordulója kapcsán (tanulmány)	94
JÓDAL Kálmán: Menekülés Valósvirtuáliából (képzőművészeti kritika)	106

*A fedőlapon és a számban DORMÁN László Böndör Pálról készült
fotóit közöljük*

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, a Tartományi Művelődésügyi, Tájékoztatási és Vallásügyi Titkárság, a Magyar Nemzeti Tanács, Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

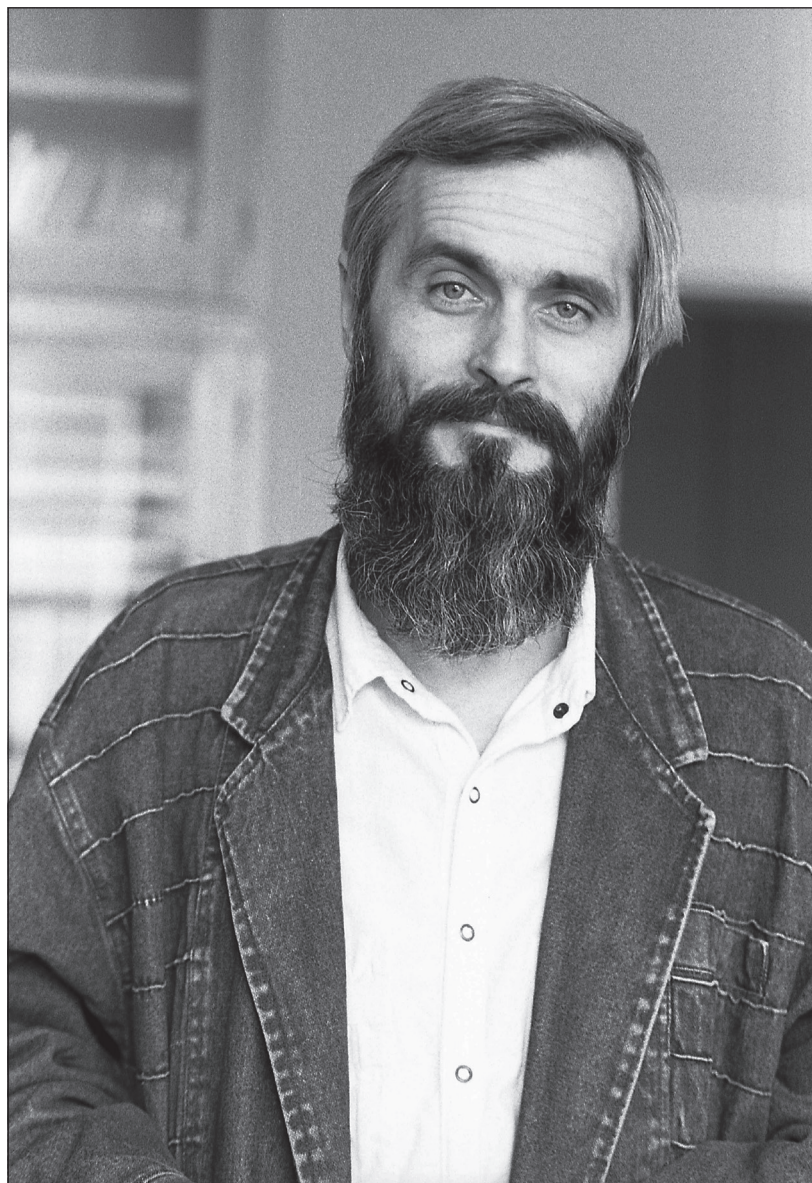
HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Patócs László. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)–. – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2017. szeptember. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra kedden 15-től 16 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2017-re belföldön 1500 dinár. Egyes szám ára 150, kettős szám ára 250 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 70 EUR – Készült a Magyar Szó Lapkiadó Kft. nyomdájában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

A 70 éves Böndör Pál tiszteletére

Bordás Győző

Böndör Pálról személyesen és szerkesztőként

Egy kis kitérővel kezdem. Szinte minden visszhang nélkül, csak egy röpké tudósítás szólt napilapunkban arról, hogy Óbecsén a Than-házban ez év őszén Pap József-emlékestet szerveztek, amelyen Hózsa Éva a költő munkásságát példamutatóan értékelő előadása mellett olyan magángyűjteményekből előkerült kéziratok, fénykép- és egyéb dokumentumok is megtekinthetők voltak, amelyeket eddig a közönség nem ismerhetett. Különösen azok a versek és verstörédek lehetnek még a kutatók számára izgalmasak, amelyek a *Ráadás és maradvány* című 2006-ban megjelent posztumusz kötetbe szerkesztése idejében is lappangtak.

Köztük ezek a sorok is:

*Böndör Pali – Pál
Éveimért bosszantanál?
Én-t.*

*Hetvenévesen
szorulok három sorba.
Csináld utánam!*

Viszont-haiku

*Hetven évemmel
elférek három sorban.
Csináld utánam!*

Nemrég baráti beszélgetésben derült ki, Böndör Pál sem tud ezekről a röptében papírra vetett Pap József-haikukról, mint ahogy Jung Károly sem, s bevallom, az e sorok írójának szentelt is megbújt mindeddig

(több más verstördékkal együtt) a *Rendbogyó halászás* című régi, 1974-ben megjelent kötete lapjai között. S érdekel, mit szól majd Böndör, ha most találkozik ezekkel a hozzá intézett verssorokkal, éppen akkor, amikor ő lett – mint annak idején 1996-ban Pap József – hetvenéves. Mi is fér el az ő három sorába?

Nyilván köztudott, hogy mi az újvidéki gimnázium padjaiban, meg a Mirnics Júlia vezetete önképzőköri délutánokon ismerkedtünk meg, de az *Új Symposion* és a *Híd* bibliográfusai szerint szinte együtt indultunk immáron több mint ötven éve, a hatvanas évek második felében verssel, prózával, kritikákkal, lapjaink irodalmi mellékleteiben, folyóiratainkban a nemzedékünkhöz tartozó (két-három év ide vagy oda) Hornyik Miklóssal, Jung Károllyal, Podolszki Józseffel, Juhász Erzsébettel, Sinkovits Péterrel, Dudás Károllyal, Utasi Máriával, Veszteg Ferencsel, Balogh Istvánal, Thomka Beátával, Danyi Magdolnával, Bognár Antallal (nem sokan maradtunk)... Több mint harmincéves szerkesztői munkám során – ha jól számolom – Böndör Pálnak öt verseskötetét szerkeszthettem, így gyakorlatilag pályáját is végigkövethetem. Most, hogy kézbe vettem a *Finis* című, eddigi életművét summázó és küllemében is impozáns, akárcsak egy kis márványtömb kötetét, látom, nem „három sorba”, hanem háromszázötven nagy formátumú oldalba „szorult” mindaz, amit ő a költészet nyelvén megfogalmazott.

Egyik nemrég, új versében, mintha csak a Pap József gondolatára rímelt is olvasnék:

*„A legutóbbi hetven év ugyan kissé zavaros,
áttekinthetetlen, de azt, ami korábban történt,
ha nem is mindig értem, legalább tudom megszerezni,
vagy megszerezték már mások,
és lehet időnként
nagyobb lelki kiborulás nélkül tanulmányozni.”*

Majd e *Hétköznapi tört* című vers végén ott az ő haikuja is, így kurzíválva:

*„A szervezetünk
méregteleníteni?
Inkább a lelkünk.”*

6 És akkor mi van? – teszi fel a versbéli kérdést. Majd következik új kötetének utolsó verse, amelynek címe: *Megetetem a kutyákat.*

Maradjunk annyiban, mindkét költőnk szerelmese volt a haikunak (is), de most, a hetvenedik születésnap ürügyén egy szinte kerek öt évtizedes pályát illene áttekinteni, felmérve honnan indult, s hova jutott Böndör Pál a költészetével.

Akkor, indulásakor, mi más lehetett volna a mérce, mint elérni azokat a regionális, de már azt is mondhatnánk, közép-európai mércéket, mint amilyeneket akkoriban a jugoszláviai magyar irodalomban a *Rátka*, a *Sirálymellcsont*, az *Átértékelés*, az *Agyonvert csipke* vagy a *Száz panasz* jelentett. Valamennyien csodálattal szívtuk magunkba ezeket a nem konvencionális verseket, de ugyanakkor azt éreztük, éppen ennek a költészetnek az újabb impulzusát talán nekünk kellene megadnunk, versben, prózában pedig megközelíteni a *Testvérem*, *Joábot*, a *Virágos Katonát* vagy *A kitömött madarat*. Ma sem vagyok meggyőződve, hogy sikerült. De a költészetben éppen Böndör volt az, aki szavainak racionalitásával, gondolatainak letisztultsága révén, s nem utolsósorban sajátos hangú líraiságával igen gyorsan megközelítette elődei szintjét, s például *Karszt* című (1974) szikár és fészes versbeszédű kötetével szinte berobbant az irodalmi köztudatba. E kötet kapcsán írta Utasi Csaba, hogy ars poetica-szerű a címadó vers, „melyet magasrendű szervezethez és meggyerő tudatossága megkerülhetetlen revelációvá avat magaslati ponttá, ahonnan Böndör Pál költészetének csaknem minden tartománya jól belátható”. Különösen sajátosak voltak rövidversei, amelyekről a költő azt nyilatkozta: „...az én világom minél kevesebb szóval kifejezni egy hangulatot”.

S miben lesz szinte felülmúlhatatlan irodalmunkban? Az önfigyelésben, miközben költészetkoncepciója a világra összpontosul, figyelmünket önmagunkra irányítja, hogy aztán egy-egy különleges fintorral az irónia felé élezze ki versét. Nevezhetnénk ezt költői önkritikának is. Összegyűjtött verseinek nemrég megjelent kötete is arról győz meg bennünket, hogy ő a mindennapok eseményeinek lakonikus megverselője, s könnyen megfigyelhető, miszerint lírai versszerkezeteivel ábrázol, néz szembe eseményekkel, többször személyes érintettségű, mégis általánosítható bajokkal, sérelmekkel.

Szerkesztőként mindig nagyon odafigyeltem, mit mondanak a kritikusok, recenzensek egy-egy kéziratról, így Böndöréről is, s mindig jó érzés volt, ha a „privát” véleményem összecsengett a méltatóékkal.

Thomka Beáta vette észre: az *Artisták és modellek* című versében – a költészetnél mint motívumnál maradván – lép talán legtermészetesebben az önreflexió irányába:

„Lenyomat másolata mutat engem:
a modell alól húzom ki a széket.
A padlóra mégis én vágódom le...”

Ez az enyhe (ön)íronia Böndör Pál költészetének lényeges eleme, mert a szigorúan vett tárgyyszerű gondolkodásmód leginkább formaalkotó energiákká transzformálódik.

Bányai János szerint Böndör Nemes Nagy Ágnestől, Várady Szabolcs-tól és Ferencz Győzőtől tanult „újholdas irodalom- és versszemléletet”, s így kimunkált eszköztárral nézhetett szembe korának mindennapi keserveivel; a szenvedés és szorongás eseményeivel.

Irodalomtörténetében Bori Imre a „modernista konvenciók követőjének nevezi” költőnket, míg munkásságát állandóan követő kritikusa, Toldi Éva szerint „legjobb versei az élménylíra körébe sorolhatók”, ide jut el az egykoron meghirdetett kopárságtól.

Harkai Vass Éva, aki vállalta a Böndör-életmű feltérképezését, s részletes utószóban igazítja el az olvasókat, a most megjelent *Finis* kötetben is a szikárabb és fegyelmesebb versbeszédet emlegeti, s azt emeli ki, hogy az *Új Symposion* első korosztályától örökölt lírai anyanyelvet idővel felváltotta a kimunkáltabb versforma, a rímre épülő formai szabályosság.

Gerold László irodalmi lexikonának bibliográfiája szerint Böndör köteteknek, illetve költészetének számtalan méltatója volt és van, ami annak a bizonyítéka, hogy szinte minden kötetével tudott valami újat is felmutatni, valami olyat, ami mindeddig a kritikai érdeklődést is fölkelte. Talán az egyetemes magyar irodalomkritika, mondhatnánk így is, érdektelensége meglepő. Mert mindössze néhány folyóirat közölt egy-egy reflexiót köteteiről. Pedig, s ezt Bányai János idézi, Lengyel Balázs már 1978-ban Böndör *Vérkép* című kötetéről értekezve „költőt avató” bírálatot írt, mondván: „...tűnődő felismerései a költő közérzeti állapotáról vallanak, s ezért nem ontológiaiak, hanem líraiak [...] a hagyományos lírai eszközök, díszítőelemek háttérbe szorításával, de minuciózus gonddal, plasztikusan formálja meg [...] a világlírában általánosan elfogadott csupasaz verstípust”.

Végezetül, köszöntve a hetvenéves költőt, idézzük őt magát. Annak idején számos kötet, így az övéi is, csak anyaországi támogatással jelenhettek meg. Ehhez pedig mindig minden kézírathoz két pozitív recenzió szükségeltetett, valamint egy ún. tartalmi ismertető, amelyet nem egy esetben maga a szerző írt meg. 2003-ban a *Kóros elváltozások* köteté „tartalmi ismertetőjében” ezt olvashattuk: „Gimnazista koromban olvastam egy könyvet, száz opera tartalmát mesélte át benne a szerző. Lelkiismer-

tesen végigolvastam a művet, mert élvezetesen volt megírva, úgy emlékszem, és azért is, mivel nagyon ambicionáltam azt, hogy átfogó műveltségre tegyek szert, holott sejtettem, hogy az operák másról szólnak: a zenéről, azt pedig szavakkal leírni, átmesélni nem lehet. Több már, mint egy évtizede, hogy ilyen tartalmi kivonatokat fabrikálok magam is, ha kéziratomat könyv alakban szeretném viszontlátni. Ilyenkor beleolvasok a rólam, illetve költészetemről írott méltatásokba, tanulmányokba – keresem a hangot, mellyel a mindenkori, rendszerint sok minden mással is elfoglalt zsűritagokat gyorsan megnyerhetem. És közben elég furcsán érzem magam. Erről és erről szólnak ezek a versek. Időnként meglepődöm azon, amit látok, hallok, tapasztalok, máskor meg semmit sem értek, vagy éppen elszomorodom, mert nagyon is értem, hogy mibe keveredtem, keveredtünk bele. És ezt megírom. Ennyi. Konkrétabban: a két részre tagolódo kézirat első része inkább a világ kóros elváltozásaira figyel, kényszerül figyelni, míg a másik versciklusban a szerző a saját kórjaira szeretne nem odafigyelni, amennyire ez lehetséges. Nem lehetséges semennyire sem, de a költészet kiszámíthatatlan diszciplína, és a vers néha tényleg arról szól, amiről a költő írni akart. De ez nem olyan nagy baj, gondolom én.”

Kedves Pali, mintha ebben is egyet tudnánk érteni akkor, amikor hetvenedik születésnapodon köszöntelek.

A sánta Anakreón

Ha valaki szeret verseket olvasni, annak nagy szerencséje van, ha a maga közegében olyan költőre akad, aki ellátja új versekkel, időről időre felfrissíti az elolvasandók tárházát. Nem panaszkodhatom, mikor cseperedtem, mindig ellátott Tolnai vagy Domonkos ilyen művekkel. Aztán megjött a katonaságtól Böndör Pál, hosszú karjai ide-oda lengtek hosszú lábai fölött, és olyanokat írt a karsztról, amik nekem tetszetek. És persze nem csak a karsztról szóltak a versek. Valamiképpen rólam szóltak. Lassan kellett olvasni őket, hogy az ember élvezze is a szavakat, ízt a szavaknak, a vers belsejébe jutni.

A legjobban Böndör humorát szeretem. Anyám azt mondta volna, egy srófra jár az agyatok. Mert az írott szó segít megérteni, hogy mi zajlik a bensőnkben. Amiket Pali leírt, azok jellemezték a körülöttem zajló eseményeket, időtállóvá tette őket, megállította körülöttünk az áramlást, és furcsa fintorral megmosolyogtatott. Számomra megkönnyebbülést hozott némelyik verse, elviselhetőbbé vált az így megmutatott élet. Aztán az is megtörtént, hogy akkor is Böndör jutott az eszembe, amikor nem őt olvastam.

*„nem tudnak megtisztelni de
megalázni se
épp ez a tisztesség maradt
számodra itt az Ég alatt”*

Kinek nem jut eszébe erről Böndör?

Közben ez a Tao-tő-king 56. verse. Most éppen Karátson Gábor fordításában közlöm. De több magyar fordításban olvasgatom, köztük persze Weöres Sándor egykori könyvét is. Állandóan újra kiadják, az idén is megjelent. Róla, mármint Weöresről, hosszú tanulmányokban vitatkoztak iro-

dalomtudósok, mennyire hatott a költészetére a tao, vagy mennyire nem. Én sohasem kérdeztem meg Böndörtől, hogy olvasta-e Lao-ce hátrahagyott művét. Most, amikor kézbe vettem a *Finist*, az egybegyűjtött verseket, most mondtam neki sörözés közben, hogy így egy éjszakán át olvasva a szövegeit, megerősödtem a hitben, hogy ő taoista. Nem mondott erre semmit, megszívta a cigarettáját. Az a fontos, itt vannak a versek, és ahogy a kötet hátlapján írja:

*„Nem voltam, és nem leszek.
A kert tetszhalott, de mindent tud.
Tudja a tavaszt, a nyarat,
tudja, hogy én hol vagyok.”*

Ugyanazt a dolgot érdemes többször elolvasni. Nem kell felugrani és kiabálni, hogy: Heuréka! Bár azt is lehet. Meg érdemes is néha. De Böndör verseit úgy szeretem, ha újra- és újraolvashatom. Szeretem megérezni, ahogy egyik szót a másikba ölti, meg akarom érezni, pontosan mire gondol. Meg azt is át akarom gondolni, én vajon ugyanúgy írtam volna-e a dolgot. Keresem, ugyan mi a véleményem a leírtakról, a szituációról, a megjelenített életről, a kimondott érzelmekről. Helyeslem-e a kapcsolatot a következő sorral meg az utána következővel meg az utánuk következővel. Ahogy az *Elhatározás* című versében írja:

*„Mit csináljon? Menjen most háztól házig
hogy megmagyarázza mennyire fázik
már attól is amit ő maga művel
ezzel a régi bölcséleti művel
hogy mennyire borzasztja ez az önrím
a feltáratlanul maradt tömegsír
egy hamuszürke téli délután?
Még hogy miért? Azt sem tudja miről ír
és mégis egy életet erre szán.”*

A legjobban ezt a nyugodtan keserűnek nevezhető örök derűt szeretem ezekben a versekben. Böndör mindig távolságot tart önmagától, és mindig elemzi önmagát. Persze, erről versírás közben el is feledkezik, így aztán közel kerülünk hozzá, majd hirtelen távolra, aztán vele együtt visszatekintünk reá. Amikor ír, benne van a versben. De érezhető, hogy szeretné távol tartani magát saját magától, így kerül arra sor, hogy egyszerre ott

is van meg nincs is. Az ő verseiből azt tanultam meg, hogy sohasem fordulhatsz el véglegesen önmagadtól. Meg hogy mindig figyelned kell rá, mi történik veled. Amikor önmagába néz, akkor megteszi azt, amit a költészet egyáltalán tehet: őszintén beszél magáról. Vagyis rólunk. A *Fejlődés* című versében számol be erről:

*„Aki ezt a verset írja: nem ő.
Ő nem ilyen aprólékos alapos.
Megérte azt hogy mint egy asztalos-
inas egész nap csak gyalul gyalul?
– nem tud szegény már gyanútlanul
könnyű kézzel egy mondatot leírni
amibe csak belekezd csupa toldás-
foldás lesz. – Hol a fűrész s a forgács? –
A port mégsem mások szemébe hinti.”*

Rengeteg időbe telik, amíg megtanulod a mesterséget. Ha egyáltalán megtanulod. Böndör verseiből a munkának erről a szempontjáról sokat meg lehet tanulni. Érdemes elolvasni az *Egyéni csúcsom*, esetleg a *Tanuló* című verset. Ez utóbbi nagyon rövid.

*Soha nem fogok erről leszokni:
a nevem után
mindig oda akarom írni
hányadik osztályos tanuló.
De sehogy sem sikerül kiszámolnom.*

Valahogy mindnyájan így vagyunk vele. Még mindig szorgalmasan járjuk iskolánkat, de hiába szervezik meg szorgalmasan számunkra az évfordulókat, nem tudjuk kiszámítani, hányadik osztályba járunk. Böndör humora nem csupán színesíti a verseit, a humora nélkül meg sem születtek volna ezek a versek. Az tette lehetővé, hogy feltárulkozzon, kinyíljon előttünk, olvasói előtt. Ha mosolygunk, az őszinteségét jutalmazzuk. Csak akkor tudjuk elfogadni szavait, ha érzelmeinkre hatnak a szavak. Mikor a sánta Anakreónt említi, nekem rögtön az ógörög költő következő két sora jut eszembe:

*„...kedvelem azt, aki bölcs és Aphrodité meg a Múzsák
Szép adományairól zengve szeretni tanít.”*

Úgy vélem, Böndör költészetében az az értékes, hogy minden érzést, amit megélt, minden tett, amit elkövetett, az összes kudarcral, bajjal, vészszel együtt, amivel az élet jár, egyszer csak része lesz a műnek. Ha akar-ná, sem tudná megkerülni a fájdalmakat. Meríteni tud belőlük, és moso-lyogni tud rajtuk. Humorát, amelyet fennhangon dicsérek, nem a kispol-gári „kedvesség” hatja át, nem takarja el saját gondjait, nyomorát, botlása-it. Tanulni lehet tőle, miképpen élj akkor is derűvel, ha sírni volna kedved.

Végezetül idézem még egy rövid versét, *A hazajáró lélek* címűt, amelyet néha mondogatok magamnak, mert szeretem akkor is, ha én nem a 32-es busszal járok haza, hanem a 2-essel.

*Mindig ráfizettem a jó modorra.
Nem tudtam egyszerűen félreállni*

*és a tömeg besodort a pokolba.
Minden helyzetre megoldást találni.*

*Gondoltam legjobb lesz továbbra is
haza a 32-es busszal járni.*

*De ez az egész valahogy... hamis.
»Jobb volna élni« írta Kosztolányi*

s valami ilyent érzek magam is.

Böndör Pál: Finis

A táv felénél – mintha csak bújócskázánk –
újra szinte teljesen felszabadulunk –
aránylag könnyű atléta (hetvenöt
kilogramm) hirtelen megindulok:

Bojler? Baudelaire? Lábtempózik
míg keresem helyemet a világban:
Lehetnék járműbe szerelt bomba
vagy éppen levél – naivan küzdök

nem adom fel és nem állok le.
Mindig csakis előlről – lesz, ami lesz –
mint a kérdőjel a spanyol
mondatoknál? Aki nem ismeri a tudást

nem is létezik – meg sem született
nem kapcsolja se be, se ki a gépeket
rosszul időzített finisbe kezd
majd magyarázkodik és panaszkodik

vagy csüggedten hallgat és titokban iszik.
Ha néha mégis diadalmaskodik semmi haszna belőle
és így visszafogottan forr és ég
elpárolog habár nem létezik.

Egyik üstökös a másik parázs
a többség nem képes szikrát csíholni

senki sem jobb a sarki kurvánál:
jól tudja mit kap a végén.

(És a kocogók? Velük mi van?
Útközben felülvizsgálhatjuk a pálya
hosszát. Elfogadhatónak tűnik
– mintha tényleg lenne célod.)

...A táv felétől másvalaki vagyok
aki nem figyel rám: hangosan ásít
leparkol a háló rejtett sarkába
és a képzeletemre támaszkodva horkol.

A paplan és a vers gyűrődései között
halhatatlan kékre festi álmait,
és arra ébred, hogy megöregedett
és soha többet nem talál örömet.

– túl sok a múltból. Nincs takaró
mely elfedje. Az otthon valahol máshol van.
Ahol összegyűlnének a rokonok
hogy meghosszabbítsák a vacsorákat és a reggeliket.

Eddig is jó volt de ez'tán még jobb lesz –
hacsak költözés közben
nem veszítem el a Borgesemet ami soronként
mérgezi a lelkemet. Most egy ideig

nem hullnak bombák... Miért
szégyelljem, boldogabb már soha
– hiába az utolsó kört futom –
tájékozatlanságom miatt nem leszek.

Böndör Pál az Eső lesz idején, 1970

Eső volt

Böndör-átiratok

„Egy sor hogyishívják egy sor izé.”

Lógtam az ágon.
A fanyar gyümölcsöt így
kevesek veszik észre.
Az egyik fülelen ki és a másik fülelen is ki:
– Senki hatalom nem nyúlhat
az író mondataihoz – ennyit mondott.

Egy kis időre békén hagyjanak.
Ne nyomtassák élénk színű trikókra az arcképemet!
A hatvanas és a hetvenes években
sem volt éppen unalmas az élet.
Semmi sem változik oly gyakran mint épp a közelmúlt.

Kezdjük azzal hogy néha-néha még
minden megvan itt a nyelvem hegyén.
Az a fontos hogy ne tudjuk mi vár ránk,
tulajdonképpen már mindegy is szinte:
meghalni már könnyebb mint elaludni.

*

Böndör Pált összesen
kétszer láttam az életemben.
Egyszer a hajnali utcán
másszor egy hodály homályos szegletében.

Nézett rám meghatottan a pult mögül,
akár az a magányos öregember,
aki már semminek örülni nem mer.

Lehet hogy mire a leves kihűl
ez egy történet lesz.
Kevés az olyan ember
akitől nem kell *félnünk*.
Ennyiben maradtunk.

Mintha csak tegnap történt volna
Újvidék központjához oly közel.
Mintha ezt le tudnám írni – úgy teszek.
Miközben valaki vagy valami
nem ismeri a súlytalan díszeket.

Ősz van. Ősz van újra.
Hajnal van. És kora délután.
Nincs segítség.
Az író mondataihoz – ennyit mondott
kissé büszkén, kissé elbizonytalanodva:
mintha valaki egész éjszaka az arcom figyelné.

Rozsdafoltok¹

In mem. Sinkó Ervin

része an
nek, amely meg
első világháború
paszttalot aligha
újdonságát alig
élettársa ha
billent valami a
odaveszett akik
mélyedtek a
gyorsan rájöttek
zadot (gyanítha
kell tolmácsolni
ket ez a tapasztalat
nak a nemzedék
tapasztalta az
sokkját: ezt a ta
lehet lebecsülni
ha lehet korábbi
sonlítani itt át
polgári kedély
komolyan bele
kérdésbe mint
vagy

¹ A vers Losoncz Alpár *Sinkó forever* című tanulmányának darálmanya.

hogy a
XX. szá
tóan e hullazsák
utcát is a
meghatároz bennün
semmit sem tud
aki nem lép túl a ta
nem tud a korról az
paszталati tényeken
és nem vállalkozik

rólatok sosem

miért mindig az anyák.
rólatok sosem.
itt mindent lehet mert nincs aki figyeljen
megszóljon felpofozzon leordítson.
régóta motoszkál a fejemben valami.
miért vagyok ilyen nyámnyila érzékeny
halott neked.
miért van az hogy a barátok között csak hallgatok
amikor az apákról beszélnek. nekünk nincsenek
káromkodós sztorijaink
közös kocsmázásaink. még a nőkről sem hallottam
a véleményed. azt sem tudom mi fán terem
egy rendes pornókazetta. nem tudok bänni
a pénzzel a labdával sosem tanítottál meg
sem a kártyával sem a csavarhúzóval sem azt
hogyan beszéljek normálisan anyával
mert mindig csak ordibáltál vagy gyáván
hallgattál.
miért van az hogy nekem mindig mindent
egyedül kell csinálnom.

teherszállító

amikor a szomszéd részegen ér haza
és a kutyáját veri behunyom a szemem
aludni próbálok. úgy tettetem az egészet

mint ahogy a hazatérések alkalmával csináltam
hogy ne kelljen két lábon sétálnom az ágyamig.
ilyenkor megfogtál a válladra borítottál mint
egy nagy zsákot és cipeltél át az életem.
ezek voltak a kedvenc pillanataim.
hányszor mosolyogtam a hátad mögött
anya szemébe. ő tudta csak
színjáték az egész. betakartál
ő pusztit adott én vártam a következő utazást.
ma két lábon sétálok nem lebegek a föld fölött
senki sem cipeli a terhemet.

mi lesz belőlem

részegen jöttél haza a nappaliba
kóvályogtál közben nekimentél
az előszobaajtónak erre ébredtem
fel. aznap este telefonálás részeg voltál.
felhívtad a haverjaidat
anya a másik ágyon feküdt várta hogy
befejezd de te véget nem érően magasztaltad
a gyerekeid kivéve engem.
azt mondtad és most idézlek apa
nem tudom mi lesz ebből a gyerekből semmihez
sem ért. a bátyám titokban belopódzott a szobámba
a fal felé fordultam az ajkaim harapdáltam nem
akartam sírni te röhögtél és motyogtál.
addigra szélütést kaptál elferdült az arcod
úgy aggódtam érted.
látod apa néha én is elveszek
azt sem tudom hol a fejem egyesek
azt állítják nagy ember leszek
szkeptikus vagyok
semmihez sem értek.

Civis Europaeus Sum Sum Civis Europaeus¹

Mi itt többnyire európai polgárok vagyunk, de milyen emberek?

Európa címere a tanuló ember.

Ez a melléknévi igenév (tanuló) az értékrend alapja és a fejlődés titka, s ha tetszik, maga az identitás.

Az ember tanul a rajta kívül és a benne magában lévő természet rejtelmeiből.

A kutatás: tanulás, ami mindennek, ami van, bíráló megőrzését, korrekcióját és továbbfejlesztését jelenti.

A tanuló ember képes a megbánásra, és tud a hibáiból tanulni.

Tanulja tisztelni a másik embert és önmagát, mint önuralommal rendelkező alanyt.

Megismeri a környezetét, a terepét, kitapogatja a lehetőségeit, okul az elmaradásaiból, több eredményt kevesebb fáradsággal akar elérni, finomítja és csiszolja az eszközeit és a módszereit.

A tanuló ember ellentéte a veszekedő ember, aki önmagának mindig igazat ad, másoknak – netalán a mások egy bizonyos csoportjának – sosem. Önbírálatra képtelen, a bajokért másokat okol, kesereg, káromol, fenyeget, felfújja magát, és így bizonyosodik meg az erőiről.

Európa történetében volt egy hosszú korszak, amikor a veszekedés elfajulása, a zsákmányszerző hadakozás termelékenyebb volt, mint a jogtisztelő munka.

A rabló kevés idő alatt sokat nyerhetett, és ez a tétel vonatkozik az elmúlt, huszadik század háborúira is.

Az Európai Unió ennek a korszaknak a végét hozta el.

¹ A szöveg a budapesti Andrásy Egyetem 4. Danube Participation Day in the EU Danube Strategy elnevezésű rendezvényén hangzott el.

Rabolni vagy tanulni?

A rablás szinonimái: a kényszermunka és a korrupció; a tanulása a kutatás, a művészet és a játék.

Az olyan embernek, aki tanulás helyett szívesebben veszekszik, a harc az eszménye.

A szent háború a vallás, a nemzet, vagy a világforradalom nevében: a harc felmagasztosítva.

Vannak lusta eszű, a szellemi versenyt elhárító, a bírálatot rosszhiszemű akadémikuskodásnak tekintő kultúrák, ahol az ilyen ember a normális.

Ahol divat a tábori egyenruha és a fegyver lengetése, ott nem divat a tanulás.

Iskola helyett szokásban van a zászlólobogtatás.

Az Európai Unió államai civilestednek, de nem fegyvertelenek.

Őrzik a biztonságukat, de nem parádéznek a fegyvereikkel, díszszemlén nem emelik a lábukat bámulatos magasságba.

Baráti tanácsként azt ajánlanák a parancsuralmaknak: kevesebb dagályt és haragot, ellenben több stúdiumot!

Az embereknek, nekem is, különféle önmeghatározásaink, ha tetszik: identitásaink vannak, amelyek vagy összeférnek, vagy hadakoznak egymással.

Az identitás: önmeghatározás, bemutatkozás.

Az, amit másoktól kapott mellékneveim közül vállalok, és egyetértően a magaménak érzek.

Számos lehetséges önmeghatározásom van.

Abból következően, amit most művelek, úgy látszik: író vagyok.

Minden mesterség és identitás valamilyen hierarchiába tagozódik bele, aszerint, hogy viselőjüknek melyik mennyire fontos.

Közülük némelyik feljebb van, mások lejjebb vannak.

A király rangosabb, mint a favágó.

Lehetséges azonban, hogy a királyné nem szereti a királyt, a favágót viszont szereti a felesége.

Akkor hát a szeretet rangsorában a favágó feljebb van, mint a király?

Ugyanez lehetséges az okosság és a butaság, vagy a szépség és a rútság viszonylatában is.

Vannak önérzetes és szerény öntudatok.

Ha visszakorcsolyáznék az időben hetven évet, lehetnék az, ami voltam, a budapesti Madách Gimnázium tanulója, elfogadható eredménnyel.

Sőt, ha elkövetném azt a szabálytalanságot, amit egy hajdani diáktárs merészelt megtenni, ha egy szomszéd utcában a direktor feleségével csó-

kolóznék, lehet, hogy az édes perceknek keserű konzekvenciája lenne, és ezért-azért kicsapnának.

Attól még maradhatnék budapesti lakos, magyar állampolgár, sőt európai polgár, mi több, halandó ember is.

Szokás rangsorolni a hovatarozásainkat, melyiknek milyen fontosságot tulajdonítunk?

Én az egyiknek, te a másiknak.

Az emberek meg tudják változtatni a külsejüket, a lalcímüket, az állampolgárságukat, a vallásukat, a foglalkozásukat, a családi állapotukat, az érdeklődésüket, a vonzalmaikat és az ellenszenveiket, sőt még a nemüket is.

Az ember ki tudja cserélni a legtöbb jellemzőjét, számára akár előnyösebb, akár kedvezőtlenebb irányba.

Lehetek egy szép ház tulajdonosa, és lehetek hajléktalan.

Tisztelhetném, vagy éppen orrba vághatnám a szomszédomat.

Identitások egyre bonyolultabb szövedéke teszi az embert, és különösen képpen az európai embert.

Amikor 1988-ban az USA-ban, a Colorado College-ben irodalom szakos diákoknak az európai regényt tanítottam, ismétlődően használtam az *időkultúra* és a *térkultúra* fogalomparját.

Hány év van mögöttem, és hány nyitott mérföld van körülöttem?

Ez a mi európai kultúránk, az amerikaitól némileg különbözve, nagyjából két-háromezer éves, aránylag kis helyen összeszorulva, folytatólagos reflexióban az emberiről, aminek nem lesz vége, amíg mi, emberek itt vagyunk.

Indokolt tehát, hogy az európai kultúráról úgy beszéljünk, mint valami koherens élőlényről, és ennél fogva megkönnyítsük mind az európaiaknak, mind pedig az Európán kívülieknek a hozzáférést az európai kulturális javakhoz.

A válogatás és az együttlátás a társuló Európa érdeke, hogy tudja, mije van.

Még hozzá: mióta mije van?

Háromszáz éve? Háromezer éve?

Ez a hosszabb és mélyebb idődimenzió európai vagyion.

Az európai irodalom a világ jobb könyvtáraiban kézbe vehető, saját könyvespolcunkon is egymás mellett sorakoznak az ókori és a modern szerzők betűrendben.

A sokféle olvasónak és utazónak megvan a maga imaginárius, elképzelt és megnézett Európája; földrajzi helynevek hallatán: lát valamit maga előtt.

Nem különösképpen gyümölcsöző azon tipródni, hogy Európa legyen-e, vagy ne legyen.

Ez a vita nem nélkülözi a komikumot, ha a légitársaságok úthálózatára tekintünk.

Törődjünk bele: Európa van.

És mi is benne vagyunk, hasonlítunk rá.

Hangzatosabban szólva: mi vagyunk Európa.

Kétkednem kellene az ép eszemben, ha nem méltányolnám, hogy az unióval mit kaptunk.

Lettünk félmilliárdnyian, pompás, de kicsit ijesztő.

Csak győzzük bejárni ezt a nagyocska birtokot, sokszor kéne mondanunk, hogy *nice to meet you*, vagyis *örvendek*.

Gyerekkoromban még az életemet is féltennem kellett más európaiaktól, s méghozzá nem amolyan primitív néptörzsektől.

A tömeggyilkosság és a magaskultúra összefért.

A mai európaiak valószínűleg nem mondanák, hogy valamilyen fennkölt eszmék nevében helyénvaló és szükséges embertársaikat öldösní.

Nem taníthatnák zavartalanul a gyerekeknek, hogy legyenek büszkékk rá, ha apáik, nagyapáik a sikeres gyilkolásaikért kitüntetésekert kaptak.

Az a gondolat sem találna nagy rokonszenvre ma Európában, hogy az állam biztonságához szükséges feltétel az állampolgár megfélemlítése.

Ez annyit jelent, hogy földrészünkön az állampolgár szabadságánál magasabb értéket nem ismerünk, noha életem nagyobbik felében nem ezt tanították, hanem inkább az ellenkezőjét.

Mulassunk emlékeinkkel.

Ha mélységesen mély is az idő kútja, Thomas Manntól kölcsönözve a metaforát, az én emlékezetem nem is olyan mély kútjába nézve látom nemcsak a szép, a jó és az értelmes Európát, hanem az undorítót, a gonoszat és a tébolyultat is.

Csínján tehát az európai identitással.

A hivalkodásnak azonban nem az önutálat, hanem a tisztánlátás a valódi ellentéte.

Lehetne mondani Európa különösségeként, hogy szép?

A szép kontinens?

Nem járnánk messze az igazságtól ezzel a hízelgő jelzővel.

De a többi is az: a maga módján.

Mindenesetre Európában jut a legtöbb emberi mű és történelmi emlék egy négyzetkilométerre, történelmünket pedig végigkíséri a megalkotott szépség igénye.

Verbális, szavakkal bőségesen élő kontinens, megfogalmazzuk magunkat, naplót írunk, igazoljuk és bíráljuk magunkat, a megtörténtnek írásos nyoma marad.

Itt valamivel több szó, idézet, elemzés veszi körül a szerelmet és az evést, a politikát és az irodalmat, mint másutt.

Az európai szöveg- és képörökséget használva gondolkodunk magunkról. Abban a mitológiában élünk, amit az auktorok, a művészek hagytak ránk. Új meg új alakban föltesszük magunknak a régi kérdéseket.

Az a szép bennük, hogy nincs *végleges megoldásuk*.

A soknyelvű Európa a fordítók jóvoltából tudott kulturális szövedékké válni, ezért éppen a műfordítók lehetnének az európai kultúrpolitika kedvencei.

Az európai kultúra, az általános kíváncsiság jóvoltából, befogadó kultúra. Európa az erejét-hatalmát érdeklődő kultúrájának köszönheti, annak, hogy bár csökkenő arányban, de még mindig vannak közöttük szenvedélyes olvasók.

Európa lényege a kíváncsiság (ami talán a leginkább bocsánatos bűn és a legkedvesebb erény), a mintává lett tanulói-kutatói éhség, a megérteni vágyás, az agy hedonizmusa.

Európai különösség az újítás és a hagyománytisztelet élénk párbeszéde, a Gutenberg-forradalom nyomában a könyvek kilépése a rendházakból és az önálló értelmiségi szigetek megjelenése.

Az európai kultúrának nincsen határa, ott van a világon mindenütt: egyetemen, könyvtárban, zeneteremben, és mind bőségesebben az interneten, úgyhogy egyetemesebb és többre becsült a kisugárzása, mint az európai politikáknak.

Európa kiválósága az önálló, egyéni történetek, az eredeti gondolkodók és teljesítmények nagy változatosságában van.

Az európai kultúrpolitikának éppen ezt a jelleget kell erősítenie, ami benne a legjobb: az alkotó személyiségek tiszteletét.

Az érett személyiség egyik jellemzője: az átgondolt emlékezet.

Örülhetnénk, ha közös önmagunkat érett személyiségnek tekinthetnénk, mert ébren tartanánk az emlékeinket, és kitartóan gondolkoznánk róluk.

Az európai ember inkább moderátor, mint tanár, kérdez, különféle tapasztalatokat szembesít, és bevonja az egész világból összejevő diákokat a tágasabb eszmeceserébe.

Egy-egy hely ügye mindinkább a nagyvilágé lett.

Az európai kultúra a világkultúra egyik *avantgárd* műhelye.

A kérdés: meg tudja-e Európa szellemileg haladni a nemzetállami korlátoltságot?

Az USA, bár globális hatalom, de az amerikai nemzet sajátos nézőpontjával egyeztetni a megcélzott világnézőpontot.

A világintegráció, és ezen belül az Európáé, ha tetszik, ha nem, végbemeget.

Vannak olyan értelmiségi szakmák, amelyeknek a művelői már régóta együtt dolgoznak a határok fölött, és az egész felől tudják nézni a részeket.

Léteznek intézmények és városok, amelyek világkohónak tekinthetők.

Amíg az emberek kíváncsiak önmagukra és egymásra, addig az írói beszédre is szükség van, és az alapos, tehát szórakoztató mesének befogadói is lesznek.

Olvasva is oda lehet menni érdekes városokba és emberekbe, ezért semmilyen más élvezettől, médiumtól, műfajtól nincs ok féltenuünk szakmánkat, a regényt, még saját inflációjától sem.

Az igaziból soha sincs sok, a majdnem igaziból, persze, több van.

A tömény, a sűrű, a félreismerhetetlen megtalálja a hozzá való fogyasztót. Ha van olcsón megvehető írószerszám, a kísértés nem alszik ki: szórakozni vele, írásban elmondani valamit.

A szakmabeli néhány oldalból megérzi, hogy a másik szerzőnek gazdagabb világa van-e, mint neki, vagy szegényesebb-e, hogy egyáltalán van-e valami magántulajdon a fejében, és hogy vannak-e kincsek a látszólagos szegénység felszíne alatt.

Szeretet és vetélkedés köti a kollégákat össze.

A világ nyomtatott vagy elektronikus könyvforgalma tudomásom szerint nő, és az olvasni tudók száma is.

Szerte a földön új könyvpiacok jelennek meg, és ezek egymással mind több szálon érintkeznek.

A könyvpiar a piacgazdaságokban aránylag kevés külső támogatásban részesül, többnyire meg kell állnia a maga lábán.

Van ettől valamelyes szilárdsága: nem szorul egész létével az állam vagy más jötevők kegyére, ellenben támaszkodhat a tartós fogyasztói hajlamokra, a magán-vásárlóerő sokféle igényére.

A világirodalom, és benne az európai irodalom, az európai polgárok önábrázolása erőteljes valósággá lett az elmúlt két évszázadban és kivált a huszadiknak a második felében, mert a világirodalom eszméjének a könyv világpiaça létalapot nyújt.

A kelet-európai rendszerváltozások nyomán az igénytelen irodalom az olvasásra jutó pénz és idő nagy hányadát leköti ugyan, de marad egy rész

az úgynevezett magaskultúrának is, az értékálló műveknek és a mindenkori szinte klasszikus repertoárnak, amelyre ugyanúgy lesznek vevők, mint bármilyen minőségi termékre a kabáttól a borig.

Mindenki érdekelt valamelyik dimenzió, vagy identitástípus elsődlegességében, primátusában.

Én például az irodalmi műveltséget többre értékelem, mint a futballműveltséget.

Sőt, az írókat érdekesebbnek, mint a politikusokat.

A különböző politikai mérközések győzteseit többnyire unom, kiváló írókollégáimat nem unom.

Ezért lett egyik könyvem címe *Antipolitika*.

Tartok a politikusoktól, ők bajokat okozhatnak nekem, én nem tudnék, nem is szeretnék hasonló kellemetlenségeket okozni nekik.

De az ő fontoskodásuk lármásabb és idegesítőbb, mint a miénk, íróké, művészeké.

Úgyhogy, hölgyeim és uraim, kedves kortársak Európában és más földrészeken, jobb híján a tűnődés csendjét kívánom mindnyájunknak.

Ha politikus lennék, akkor az állam ügyei érdekelnének elsősorban.

A hollétet az ember attribútumai között kiemelkedően fontosnak látom, azt, hogy *valahol* van.

Mivel mind államokban élünk, nem szeretem egyik jellemzőm patetikus kitüntetését a többi közül, éppenséggel az államét, amelynek felségterületén lakom.

Hát még, ha annak az embernek, aki az állam, vagy akár a tömbállam élén áll, megvan az én szememben az a rendkívüli veszélyessége, hogy döntéseivel bajokat okozhat nekem és mindazoknak, akiket félték.

Megvilágosult lángelméktől, szentektől sem szeretnék életre-halálra függeni.

Talán még a haláloamat is okozhatnák, én viszont ha akarnék, sem tudnék másokra nagy szerencsétlenségeket hozni, ezért nekem jobban tetszenek az egyenrangú polgári viszonyok, mint az imádat vagy a gyűlölet, amely az állami vezetőkre irányul, és akiknek a felmagasztosítását a vezéri állam metafora jelzi, Hitler bókja önmaga iránt, de nevük mellőzéséért elnézést kérünk a többi diktátortól.

Ha minden a vezértől függ, akkor ő hatja át az egész államot, akkor az lesz, amit ő akar, széttekinthet a tömeg fölött, és mondhatja magában, hogy ti mind az én nyuszikáim vagytok.

Én mondom meg, hogy ti mik vagytok.

Azt is megmondom, hogy mik nem vagytok, azaz mik ne legyetek, ha jót akartok magatoknak.

Kérdés tehát, hogy mire taksálom egyik vagy másik dimenziót aszerint, hogy melyiket milyen veszélyesnek tartom.

A polgármestertől nem különösebben tartok, köszönhetjük egymást az utcán, aligha tud lecsukadni.

Az egyenrangúság atmoszférájának a fenntartása a kölcsönös tiszteletnek és netán rokonszenvnek *sine qua non*ja.

A kérdés az tehát, hogy egyáltalán civis, vagyis polgár vagyok-e, vagyis olyan ember, akinek jár a megbecsülés.

Mint polgárt, mi érdekel engem?

Hogy melyik fölöttem állótól kell tartanom?

Íróként esetleg a szakma klasszikusaitól, ha bizonytalankodom, ők a feljebbvalóim – a könyvespolcon.

Viszonyunk tükre lehet az időben változó személyiségemnek.

Csereberélhetem az identitásaimat, vannak átváltozó művészek és színhámosok, írók ritkán azok.

A polgár aránylag stabil, nem dísz a köpönyegforgatás.

Szemében az állandóságnak van becsülete, a kaméleon nem polgári eszmény, nem lehet számítani rá, valószínűleg átvág, ma kedves, és holnap már nem lesz az.

A vezéri állam (Führerstaat) helyeslése összeférhetetlen a polgári demokráciával.

A győzelmes vezér és az önérzetes polgár nem állhatják egymást, mivelhogy a vezér a többieket eszköznek tekinti, szabad ember viszont nem akar eszköz lenni, ezért a polgár a vezért bajnak, fenyegetésnek érzi.

Dölyfős vezetőt szolgálni ízetlen gyávaság.

A polgár részvétele az európaiak kapcsolataiban, jelesen a Duna-régió összeszövődésében józan építkezés.

Az európai polgárt érdekli, hogy ki hogyan és mennyire vesz részt az Európa-teremtésben, és az is: ki veszi el ettől a többiek kedvét.

Országoknak, városoknak és régióknak van számos bürokráciája, ezek, szerencsénkre, egymást ellenőrzik, mérkőznek.

Ki győz? A helybeli? A regionális? Az európai? A nemzetközi-globális?

Ki melyiket hogyan értékeli, a bürokráciáknak a polgárok szemében különböző fontossága van.

Tudatunkban a vetélkedő szólamoknak mi vagyunk a karmesterei, és ezt nevezhetjük autonómiának is, személyiségünk önkormányzatának.

Elég behunynunk a szemünket, és láthatjuk életünk filmjét, saját rendezésünket, önrendezők vagyunk.

Magunkat írjuk, rendezzük, játszunk, felelősek vagyunk magunkért és műveinkért, jelen esetben Európáért, és így lépcsőzetesen: a szobánkért.

A polgártársaknak játszunk, jó lenne rokonszenvező érdeklődésre találni, hátha megértik.

Az európai társulás alapja a polgárok autonómiája.

Polgárok vagy kormányok társulása?

A polgári közvélemény a legmagasabb testület.

Európai beszélgetés, érdekesebb, mint a miniszterelnökök klubja.

Legalább a tudatunkban el kell választanunk egymástól a szellemi autoritást és a kényszeríteni is tudó, rendőröknek parancsoló hatalmat.

Az erőszak ne parancsolhasson a szellemnek.

Hozzá igazodnunk erkölcsi szégyen.

Normális európai polgár nem fogad el semmilyen jogcímet a személyes emberi méltóság megsértésére.

Kontinensünkön nagyra becsülhetünk minden országot, várost, régiót, nemcsak a szépeket, hanem a furcsákat is.

Minden városnak megvan a maga esztétikája, csak fel kell fedezni.

A közép- és délkelet-európaiaknak, és ezen belül a balkániaknak megkülönböztetés van, és én fogékony vagyok rá az érzéki vonzalomig.

Hiába mondaná oldalamon a legfinnyásabb személy, mondjuk egy hölgy, hogy *ebbe a kocsmába talán inkább ne menjünk be, mert itt esetleg fejbe kőlinthatnak, szívem.*

Engem meg ez a szív odahúz, és minél zagyvább lesz az élmény, minél szűkösebb a választék, minél kezdetlegesebb az árnyékszék, minél morózusabb a kocsmáros, én annál elnézőbb leszek.

Engem a furcsa szó vegyességre, rétegek egymásba oldódására emlékeztet, hóbortos bőségre és rideg szegénységre, szertelenségekre, a *helyes mérték* elvételére, mogorva vadságra és neveltető kacérságra, erős ízekre, kemény érzékiségre, régimódi férfiasságra és régimódi nőiességre, félelemre az elmaradottságtól, túlzó kifinomultságra és meglepő sokoldalúságra.

Európa nem ér véget a Kárpátoknál.

Bukaresttől például 1945 áprilisában (tizenkét éves koromban) el voltam ragadtatva.

Az éhes és romos Budapestről jöttem, a Lipscanin hangos árusok kínálták a fásirrudacsokát, a keleti édességeket, és ami a jólét megdönthetetlen fokmérője volt a szememben: a csinos, teltkarcsú péknő boltja tele volt kenyérrel.

Nem állíthatom, hogy előítéletektől mentesen jöttem volna, korábban úgy képzeltem, hogy a románoknak nem telik búzakenyérre, azért esznek kukoricamálét.

S látom, hogy a péknő a sok kenyér közepette jóízűen puliszkát falatoz. Nekem is elkezdett ízleni a puliszka.

A Calea Victoriei eleganciája szembeszökő volt, és a Boulevardul Bratianu nyolc-tíz emeletes tetszetős Bauhaus-stílusú épületei – magasságban legalábbis – kétszeresen felülmúlták budapesti megfelelőiket az Újlipótvárosban.

A chaussée-k, tavak, parkok szépségét méltányoltam, s utóbbiakon belül különösképpen az olasz fagyaltost a nyeregterítő formájú, tarka *cassate* nevű kompozíciójával.

Tetszett a ház is, ahol laktunk: a kertben elől régimódi bojárvilla, abban élt a tulajdonos, hátul a modern társasház, abban a második emeleten unokabátyám családja, a legfelső emeleten a személyzet.

A szobalánynak is külön lakása volt, és a barátja, egy parkettacsizoló, a vasárnapi öltönyében mutatós polgár volt.

Ő hívott el a május elsejei tüntetésre, ahol magam is elmorogtam néhány jelszót, éltetve a haladó ifjúságot, a nép és a király egységét, továbbá Groza Péter miniszterelnököt, utána mentünk csónakázni a Károly parkba.

Az a vasárnap mondhatni feledhetetlenre sikerült, az a Bukarest, akár a gyerekkor, elmerült, s ha most nézem, valami mást látok: az anyagi állapot nyugatról nézve lefelé tartó lépcsőzetességét, gondozás és elhanyagolás egyéni kompromisszumait.

Látom, hogy a háború utáni fél évszázad nem sok jót tett a városnak, az állam súlyosan ráült, s ennek nyomai szemmel láthatóak, a növekedésben is, a blokkházas lakótelepekben, amelyek elborítják az egész posztkommunista Közép- és Kelet-Európát.

Ami nyugatabbra a tizenkilencedik században nagyjából lezajlott, az iparosodás és az urbanizáció lökésszerű nagy hulláma, az Európa keleti felében a huszadik századra maradt.

Népek, etnikai közösségek tűntek el; a korábbiak töredékére csappant a zsidók száma, és akit nem öltek meg, az kivándorolt.

Unokabátyám, egy nagyvállalat főmérnöke, nem szerette, hogy hajnalban esőkabátos emberek állják körül az ágyát, és zseblámpával az arcába világítanak; kivándorolt.

A németek zöme is oda van, muszáj volt elmenniük, az államfő jó pénzért eladta őket, aztán mentek önszántukból.

Őrült a nemzetállami homogenizáció malma, az öltözködéstől a retorikáig minden egyöntetűbb lett, és a hangadók még nem döntötték el, hogy mit szeressenek jobban, az egyfélért, avagy a sokfélért.

Kulturális szigetek, élet- és viselkedésformák tűntek el, újak keletkeztek, minden hevesebb társadalmi változásnak finomodás és durvulás a kísérőjelensége.

Az irány nagyjából sejtethető, de az út a többségnek nehéz, sőt keserves.

Elmúlt korok, porba dőlt birodalmak hagyták itt a nyomaikat, ténylegesen azonban a városaink jó, ha háromszáz évesek.

A középkori maradványok megfogyatkoztak, a nekilendülés az oszmán birodalom visszavonulása után igazában a barokkal kezdődött, amelynek hamarosan fölébe kerekedett a felvilágosult abszolutizmus józan, szilárd, horizontális klasszicizmusa.

Budán és Pesten bő három évszázaddal ezelőtt kezdődött a modern városfejlődés, amelyet ugyan megszággattak a háborús katasztrófák, mindent egybevéve azonban ez a folyamat kontinuusnak tekinthető.

Azóta vannak a városnak mérnökei, akik az egész szervezet működését szabályozzák, és tudásukat, terveiket továbbadják az utódaiknak.

A budapesti embert, a Dunával szerelemhez hasonló érzés köti össze, boldog és rettenetes képek, veszély és gyönyör.

A Duna elválaszt és összeköt, partjain különféle országok és népek találhatók, de a Duna ugyanaz, feljebb szaladós, lejjebb hömpölygős, és mindenki szemben szuverén, erőszakoskodhatnak vele, de túlmegy ezen, és büntet érte előbb-utóbb.

Megyünk a víz szavát hallgatni, ha csak tehetjük, azon nyugtatjuk a szemünket, és nekem mindig öröm felfedezni a Duna ezüst csíkját, amikor repülőgéppel jövök haza.

A folyó azonban két part között nem tenger, nem végtelen, átlátható, nem szédítő, határolt, és mégis nyitva van – egyenletes nyugalommal halad a torkolat felé, és összeköt városokat, népeket.

Íme a kontinens tengelye, főutcája, voltaképpen békés kötelék városok és népek között.

A hajós nép mindig nyitott a világra, mi nem mind vagyunk hajós népek, a bajoroknak, az osztrákoknak, a magyaroknak, a szlovákoknak és a szerbeknek nincsen tengere, nekünk a Duna a tenger ígérete, rajta eljuthatunk a távoli partokra, átmegy rajtunk, és feloldja bezártságunkat.

A hadakozók, az egymás ellen gyűlölködők is szeretik, ezért a Duna nagy tanító, mert akit mindenki szeret, az megérteti velünk, hogy talán nem is vagyunk olyan távol egymástól, hiszen vannak közös érzéseink.

Lehet mondani, hogy a Duna Közép-Európa folyója, ennek a tarka területnek a főütőere, és a maga itt-is, ott-is létével sejteti, hogy nemcsak a

miénk, hanem másoké is, vagy éppenséggel mi vagyunk az övéi, a Duna polgárai.

A Duna-völgy népei geopolitikai valóságot is alkotnak, nem véletlenül vagyunk itt.

A magyarok Ázsiából jövet, hazát keresve itt megálltak, és azt mondták, ez a jó hely.

Duna-monarchia, mondják a történészek a Habsburg Birodalomról, és most, megrázkódtatások után az egyesült Európán, az Európai Unión belül útban vagyunk egy önmagáról tudó Duna-régió felé, amelyet a népek önkéntes akarata formáz, és nem a dinasztikus felsőbbtség.

A nemzeti határok mesterségesen választják el a Duna-vidék embereit. Tudomásul vesszük, hogy a Duna nyugatról folyik keletre, s visz magával árukat és mintákat a gondolkodáshoz és a cselekvéshez.

Nincs még egy ilyen nemzetközi folyó, ennyi népet, kultúrát összefoglaló.

A Duna nem haragszik a Volgára vagy a Rajnára, és csak abban különbözik tőlük, hogy nagyobb tarkaság uralkodik a partjain.

Indokolt, hogy a Dunáról egy Duna-szövetség döntsön.

Egy állam a saját szuverenitásának a körében nem dönthet a folyót érintő lényeges változásokról.

A Duna ügyeiben csak közös felelősség és közvélemény lehet illetékes. Magunktól kell védenünk a Dunát, hogy ne éljünk vissza adományával.

A folyó örök szimbólum, bölcs és anyai elem, tápláló és megnyitó, úsztak rajta hajók és hullák, mindig ugyanaz, mindig más.

Valószínűleg ez a héraikleitoszi paradoxon adja a folyószemlélőnek azt az élményt, hogy a folyó mindent tud, mindent látott már, mert bár egy szempillantás alatt odább mozdul, emberemlékezet óta itt haladt át, ezen a tájon.

Budapest lakói büszkék lehettek a folyóra, a Dunából élt a város, a vízzen jött az utas és az áru.

A középkori város hátat fordított a Dunának.

Félt a folyó hátán halk evezőcsapásokkal közeledő ellenségtől.

Ezért vannak a folyók partján olyan városok, amelyek bástyákkal elhúzódnak a víztől és a rajta közeledő veszélytől.

Ez a félelem tizenkilencedik században alábbhagyott, és szerencsésebbek lettek az újabb építésű városok, amelyeknek értelmes vezetői felismerték, hogy városuknak a Duna a gerince, meg a folyópart a sétány, a Duna-korzó.

34 Óriási kincs a Duna, a folyóparti lakás sokat ér.

Úszodák, sportpályák, csónakgarázsok és kikötőtutajok, úszó éttermek, kávézóteraszok és mulatóhajók vidám színekkel boríthatják a színváltó felszínt.

Áramló nemzetköziség, vannak rajta más nemzetiségű hajók, zászlók és utasok.

Budapest a tizenkilencedik század második felében belátóan eszes volt, szabályozta a maga útján haladó folyót, és a partjára fogadta az Akadémiát meg a Parlamentet, a szállodasort és a vásárcsarnokot.

Ez lett a főutca, és a mindig hívogató, alighanem a legszebb látvány.

A nagy folyóval gyengéd viszonyt kellett és lehetett kialakítani.

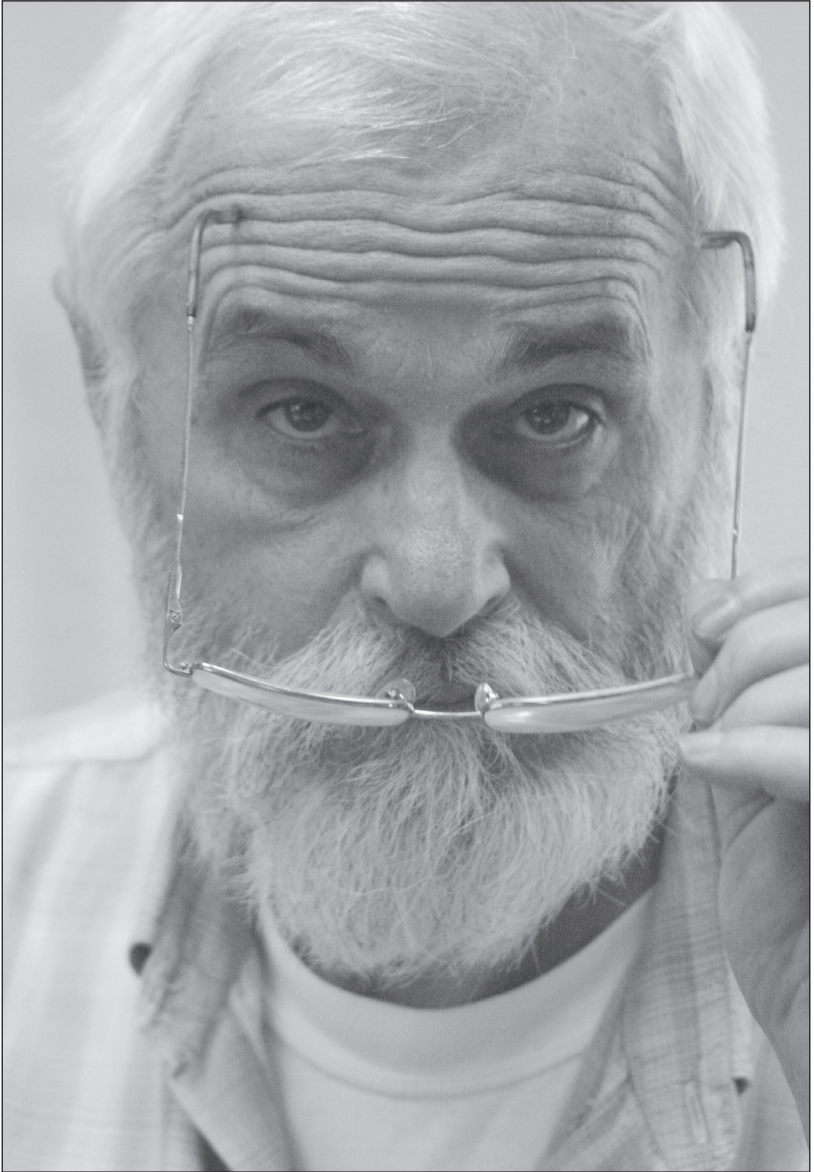
A huszadik századfordulón már a Dunába nézett a város, a legfontosabb középületek a vízpartra tömörültek nagy bizalommal, hogy a folyó tükrében szemlélhessék magukat.

Lehetett a partról, vagy a jégbe vájt lék pereméről belelőni embereket, hogy a holttestet és a gyilkos tükörképét elvigye a víz az ismeretlen messzeségbe. Ha mi emberek egymással rosszul bánunk, ha öldödni próbáljuk egymást, akkor a hidak felrobbannak.

A háború első áldozata a híd, és lehet az ártatlan folyóból határfolyót csinálni, lehet vele kettévágni városokat, hogy ne lehessen nyugodtan átkelni és visszatérni a hídon, a kompon.

Aki a felebarátját megbecsüli, az a folyót is megbecsüli.

Lehet a Duna társaságában átadni magunkat a meditáló nyugalomnak, lehet a partról figyelni az ide és tovaúszó hajókat, lehet a kőlépcsőről a vízbe nézve szerelmet vallani és a halottainkra gondolni.

Igazság és becsületszó

Egy Floridából induló felvezetés

Nem könnyű eljutni az igazságig. Ezt mondja mindenki, aki valóban igazságot keres – és mindenki, aki egy biztonságos frázis árnyékában szeretne kinyújtózni.

Igaz, vannak olyan helyzetek is, melyekben mentesülünk a valós feladattól (sőt a frázistól is). 1981-ben Floridában (Gainesville-ben) tanítottam, és a sors összehozott egy magyar ismerőssel. Azt hiszem, János volt a neve. Mielőtt Magyarországról eljött, ponyvaregényeket is írt. Néha elvitt magával egy pubba (mondhatnám kocsmába), ahol rendkívüli népszerűségnek örvendett, és úgy ismerték, mint olyan embert, aki végre megmondja, hogy mi is történik a világnak azon a titokzatos részén. Néhány pohár whisky után János mondta is. Mesélte például, hogy Magyarországon – és Ausztriában is – mindenkinek, aki nem kommunista, egy Sztálin-kép van a WC-csészéjében, hogy erre a képre irányuljon aztán a kommunizmusnak fittyet hányó szükségletvégzés. Azt hiszem, Ausztriát azért kapcsolta be, mert Bécsben élt néhány évig, és mert a nosztalgiához hozzátartozott az osztrák–magyar kapcsolat is. Egyébként, a gainesville-i egyetemen, ahol tanítottam, talán nem, de a gainesville-i pubban nyugodtan mondhatta volna, hogy Ausztria és Magyarország ma is egy ország. A pubban azt sem vitatta senki, hogy Erdély továbbra is Magyarországhoz tartozik. Az ivótársak előtt feltárta azt is, hogy Magyarországon és Ausztriában csak a csúnya nők léptek be a pártba. Néha ránéztem, és beszóltam, hogy „János!”, de ilyenkor a könyökével kicsit oldalba lökött, és rám mordult, hogy „hagyjál békén, beszd meg”. Jól tudott magyarul, de egy-két hang az uralkodó nyelvi környezethez idomult, így alakulhatott a „baszd meg”-ből „beszd meg”. A floridai ivótársak számára ezek az ismeretlen szavak csak János beavatottságát és hitelességét igazolták. Én pedig azt is kezdtem érteni, hogy miért mondják, hogy Amerika a szabadság hazája.

Utak az igazság felé

Ha az ember nem a gainesville-i pubban (vagy más szabadövezetben) tartózkodik, bonyolultabbá válik az igazság keresése és kimondása. Sok az útmutató. Ezek között van a tekintély is. Ha valamit valóban fontos ember mondott, akkor az igaz kellene, hogy legyen. De nem ugyanazon igazság mögött áll minden tekintély. P. B. Shelley valóban tekintélyes költő. Ő mondta, hogy: „A költők a világ el nem ismert törvényhozói” („Poets are the unacknowledged legislators of the world.”). Viszont W. H. Auden is híres és tekintélyes író. Az ő szavai szerint: „A világ el nem ismert törvényhozói”, ez nem a költőket, hanem a titkosrendőrséget jelöli. („The unacknowledged legislators of the world describes the secret police, not the poets.”) Szóval mi most az igazság? Talán mindkettő?

És aztán itt van Shakespeare is, akinek a tekintélyét nem lehet vitatni. Viszont a *Téli regét* olvasva (Kosztolányi megbízható fordításában) mégis kételyek merülnek fel. A III. felvonásban a III. jelenet színhelye „Bohémia. Sivatag a tenger mellett”. Nem tudom, hogyan látta ezt mondjuk Jaroslav Hašek, aki szintén Bohémiában született (Prága is Bohémiában van). A dolgokat tovább bonyolítja, hogy Shakespeare hősei Szicíliából hajóznak Bohémiába. Igaz, Antigonus még felteszi a kérdést:

*„Hát biztosan tudod, hogy a hajónk
Bohémia pusztáját érte?”*

A nála tájékozottabb Hajósnak azonban nincsenek kétségei:

*„Azt hát,
De rossz időbe...”*

Persze vannak más fogódzók is, nem csak a tekintély. Igazságot jelez a titok megszűnése is. Mert épp az igazságot szokás (néha) titkosítani. A hazugság hitetni akar valamit – és ehhez nyilvánosság kell. Az emberek nem fogják titkolni azt, amiről szeretnék, hogy elhiggyük. Szóval, ha sikerül valamit a titok leple alól kihúzni, akkor feltehetően igazságot tartunk a kezünkben.

Nem tudom, volt-e még a történelemben olyan méretű titokfelfedés, mint amilyenről tegnapelőtt (2017. június 20-án) olvastam. Csaknem kétszázmillió amerikai bizalmasságot érdemlő személyes adatai kerültek egy technikai hiba folytán nyilvánosságra. Ezt néhány nap múlva per is követte. „Class action”-ról van szó – magyarul csoportpernek lehetne nevezni. A csoportpert James és Linda McAleer indították „saját nevükben és mindenki más nevében, aki hasonló helyzetben van” (tehát kb. kétszázmillió

ember nevében). Az alperes a Republikánus Párt által szerződöttség elemző- és marketingcég, melynek a neve Deep Root Analytics (Mélygyökér-elemzőnek lehetne fordítani). A McAleer házaspár június 22-én nyújtotta be a keresetet egy floridai körzeti bírósághoz 8 óra 30 perckor. Ez a per csak emeli a nyilvánosságra jutott adatok jelentőségét.

És most végre le kellene már írnom, hogy milyen adatokról van szó. Nyilvánosságra kerültek a Deep Root Analytics által gyűjtött nevek, címek, telefonszámok, születési dátumok, adatok etnikai és vallási hovatartozásról csakúgy, mint politikai álláspontok (többek között olyan kérdésekről, mint az abortusz és a szabad fegyvertartás).

És most, a titok után, az igazság van előttünk? Hirtelen tudjuk, ki hogyan gondolkodik? Mert ha valaki elmondja az utcán, hogy Bélának mi a politikai álláspontja, akkor ez az értesültek körében a következő konklúzióig vezethet: „talán igaz – de a fene tudja”, vagy „mindenfélét beszélnek”, vagy „na lám”, vagy „honnan tudja?”. De ha ugyanez az álláspont gondosan őrzött titok volt, és most nyilvánosságra kerül? Szóval felvetődik a kérdés, hogy mi is történt 2017. június 20-án. Megtudtuk, hogy kétszázmillió embernek egyenként milyen politikai nézete van? Vagy megrendült a hitünk abban, hogy a titok mögött igazság van/volt?

Vagy mégis megerősítést nyert, hogy a titok mögött igazság van, de azért, mert kiderült, hogy mi mindent sorolnak a tények közé (és talán hisznek is) azok, akik politikai döntéseket terveznek?

Aztán ott van az igazság mutatói között a kontextus is. Egyszerűbben mondva az, hogy valami passzol-e vagy sem. Körülbelül egy éve, amint belenézttem, rögtön félretettem egy 1944-es ügyet. Két okból. Láttam, hogy Dejan Rackov a bíró, akivel egy utcában laktunk. A fia kortársam volt. A másik ok az első egy-két mondatban rejlett, amelyeket elolvastam. Az egyikben az állt, hogy Krisztina elmulasztotta, hogy átadjon három sebesültet („3 ranjenika”). Már késtem egy vacsoráról, sürgettek, úgyszólván ezen az izgalmas ponton abbahagytam az olvasást, és gyorsan félretettem az aktát. De ettől a mondattól a vacsora alatt sem tudtam megszabadulni, ott lüktetett bennem, pedig egészen más dolgokról beszélgettünk. A per a német megszállás alatt folyt. Vajon Krisztina sebesült partizánokat rejtgetett, és ezt megtudták a német megszállók? Krisztinát nagyapám védte. Milyen szankciók fenyegettek? Milyen sors küszöbére sodródott Krisztina és a három sebesült? Aztán amikor visszatértem az iratokhoz, kirajzolódott a kontextus, és láttam, hogy amit olvastam (vagy amit hittem, hogy olvastam) egyszerűen nem igaz. Először is elolvastam, hogy Krisztina három sebesült („3 ranjenika”) mellett ötszáz kiló búzát is át kellett,

hogy adjon. Aztán láttam azt is, hogy nem a német katonai parancsnokságnak, hanem a szentmihályi Tót Jánosnak kellett volna átadnia a három sebesültet és az ötszáz kiló búzát. És ez tényleg nem passzol. Egyszerűen nem lehet összeilleszteni. És aztán itt vannak Krisztina ellenérvei. Szerinte nemcsak ő tartozik (többek között három sebesülttel), hanem neki is tartoznak. Éspedig krumplival és napraforgóval. A drámai helyzetet, mely az első néhány mondat után sejlett fel, a kontextus teljesen szétfoszlatta. Nyilvánvalóvá vált, hogy más irányban kell igazságot keresnem. Bár Dejan Rackov bíró ítélete is „3 ranjenika” (három sebesültet) említ, világossá vált, hogy a leírtakon kívül van a valóság. Ezen a ponton szerb anyanyelvű feleségem segített. Az ő véleményét visszatérő bánáti emlékek is megerősítették. Így alakultak ki egy másik igazság körvonalai. „Ranjenik” szerbül egyértelműen és pontosan sebesültet jelent. De van egy ehhez közeli szó (a „hranjenik”, azaz „hizlalt”). A „hranjenik”-ről a bánáti szerb szóhasználatban lekopott a „h”, és ezt kárpótolva megnyúlt az „á”. Szóval „rányenik”-ot ejtenek, de nincsen szerb betű, mely ezt kifejezné, így marad leírva a „ranjenik”. A „h”-t lehangzó hosszú „á”-s „ranjenik” pedig süldő malacot jelent. Így szétforgácsolódott Krisztina hősiessége. Vigaszul szolgálhat, hogy a pert – amint látom – megnyerte. Én pedig eljutottam az igazságig.

Találtam egy olyan példát is, melyben a kontextus nem hozzácsatol, hanem elválaszt az igazságtól. Egy levélről van szó. Nagyapám írta 1940. december 14-én Belgrádba, a Nemzeti Bank Kiviteli Bizottságának.

Petrovgrad, 14 XII 1940.

T.

IZVOZNI KOMITE NARODNE BANKE

Beograd.

Molim da mi izvolite dozvoliti šiljanje jednog paketa od
 5 /pet/ kg. sa životnim namirnicama mojej kćerci Snethlage Bubuški
 rođj. Varady, domaćici iz Hag-a /Adriaan Pauwstraat/ Holandija.

Kako bi taj paket imao stići u Hag do katoličkih božićnih
 praznika, to molim, da tražem dozvolu izvolite mi što hitnije izda-
 ti i dr. Lendjel Franji, advokatu iz Beograda /Pasićeva ul. 24-IV/
 uručiti.

S poštovanjem:

A levélben az áll, hogy nagyapám engedélyt kér, hogy egy ötkilós élelmiszercsomagot küldjön a lányának (Bubus nagynénémnek) Hollandiába, pontosabban Hágába, az Adriaan Pauwstraat utcába. Ez a levél nem passzol. A sorok szembefordulnak a valóság útján konokul egy irányba haladó eseményekkel. Mintha tiltott közlekedésről lenne szó. Az a dolgok rendje és módja, hogy Nyugat-Európából küldenek segélycsomagot Becskerekre, és nem ellenkező irányba, Becskerekről (vagy éppen Petrovgradból) Hollandiába. Jól emlékszem kisiskolás koromból a Hollandiából kapott csomagokra, benne labdákra, kekszre, színes ceruzákra. Meg hát amióta az eszemet tudom (és az utóbbi időben különösen), innen mennek az emberek Nyugatra, „mert ott jobb”. Ha nincs ez a levél, az marad (legalábbis bennem) az igazság, hogy ez mindig így volt, és csak így lehetett. De most egy iratgyűjtőből, melyre csak évszám van felírva, előkerül valami más. Tehát 1940 decemberében Becskereken jobb volt, mint Hágában? Talán azért, mert az Adriaan Pauwstraat közelebb volt Hitlerhez, mint a becskerei Dušan cár utca, és így a problémák ott már egy kicsit korábban jelentkeztek? Persze mindez fel sem merül nagyapám levele nélkül.

Most látom, hogy a kontextus segíthet abban, hogy helyre kerüljenek a tények (mert megsűgja, hogy a „sebesült” tulajdonképpen süldő malac). De látom azt is, hogy a kontextus – vagy a kialakult valóságkörnyezet – képes az embert odébb taszítani tényektől (és háromszor visszatérve, újra kell olvasnom nagyapám levelét, hogy végre elhiggyem, hogy volt olyan is, hogy Becskerekről küldtek élelmiszercsomagot Hágába).

A becsület mint támaszték

Szóval – amint az első mondatban ezt igyekeztem megfogalmazni – nem könnyű az igazságig eljutni. Vannak olyan helyzetek is, hogy több igazságjelölt áll előttünk. Válogatni kell, válogatáskor segítségre van szükség – és be lesz vonva segítőtársként a becsület. Becsületszóval erősíti meg valamelyik igazság kimondója, hogy úgy van, ahogyan ő mondja. Különösen a katonai, leginkább tiszti becsületszónak lett súlya és relevanciája. Amikor ez így alakult és rögződött, jobban közénk tartoztak a katonák és a katonaelet. Ma – Európából nézve – nem emelkednek minden fölé, hanem a megszokott étellel párhuzamosan folynak a háborúk. Nem háromnégy évig tartó drámáról van szó, hanem fenntartható háborúról, mely néhány ezer kilométerrel odébb folyik. Ott pusztít, itt a sajtó követi. Valamennyire. Itt vannak még katonai parádék, de ezek nem igazán érintenek ideget. Korábban létezett kötelező katonai szolgálat. Léteztek az éle-

tünket szétromboló háborúk, melyeket leginkább szomszédos országokkal vívtunk. A tiszti szavakat mint élet és halál közti mezsgyéről intézett üzeneteket foghattuk fel, és – amíg közelünkben folytak a háborúk – a saját életünkre is vonatkoztak. Súlya volt annak, ha a környezetünkben felbukkant egy katona. A tiszti kaszinók is fontos színhellyé váltak. A jog elismerte, hogy a tiszti becsületszó hozzáadott érték. Ezt rögzítették nemzetközi szerződések is. Az 1907-es Hágai Békeértekezéslet több egyezményt eredményezett. Ezek között volt a *IV. Egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól*. Igaz, az egyezmény alkotói nem igazán látták előre, hogy hogyan alakulnak majd a háborúk – maguk a háborúk pedig nem igazán az egyezményben lefektetett szokásokat követték. Az egyezménynek van egy melléklete is, mely szintén a szárazföldi háború törvényeire és szokásaira vonatkozik, és ebben elismerést nyer a katonai becsületszó is. A 10. cikk szerint:

„A hadifoglyok becsületszóra szabadlábba helyezhetők, ha hazájuk törvényei őket erre feljogosítják és ily esetben mind saját Kormányuk, mind az őket foglyul ejtő Kormány irányában személyes becsületükkel felelősek elvállalt kötelezettségeiknek lelkiismeretes teljesítéséért.”

Vagyis: esetleg szabadlábba helyezhető az a fogoly, aki becsületszavát adja, hogy nem harcol többé azon ország ellen, melynek a hadserege elfogta. A becsületszó tehát valamennyire a győztes helyzetet is korlátozza, a hadifogolynak pedig ad valamennyi mozgásteret. (Legalábbis az 1907-es egyezmény szerint.)

Feltehető, hogy a tisztek is éreztek valamilyen különös felelősséget, amikor becsületszavukat adták – bár voltak kivételek is. Az újvidéki razziáról olvastam nemrégiben (nem először). Nagyapám a naplójában vérengzésről ír, és abban reménykedik, hogy „bírói eljárás megindításával, az igazi bűnösök elítélésével levehető volna a nemzetről az ódium”. Eljárást, ha habozva is, de indított még a Horthy-hatalom is. A hadbírósnak tagja lett a korábban nyugalmazott Kiss János altábornagy. Az ügyész halálbüntetést vagy súlyos börtönbüntetést követelt a fő tettesek, Feketehalmy-Czeydner Ferenc, Grassy József, Deák László, Zöldy Márton és mások ellen. A vádlott honvédtisztek szabadlábban voltak a tárgyalás alatt, mert tiszti becsületszavukat adták, hogy alávetik magukat az ítéletnek. Nem így alakult a dolog. Tizenegy csendőrtiszt 10–15 év börtönbüntetést kapott, a fővádlottak azonban az ítélet meghozatala előtt Németországba szöktek. Ott Himmler személyesen fogadta őket. A magyar kormány kérte az elszökött vádlottak kiadatását, de Hitler nem adta ki őket. Határai is voltak a szövetségnek. Aztán amikor a német hadsereg megszállta a szövet-

séges Magyarországot 1944. március 19-én, Feketehalmy és Grassy (másokkal együtt) német SS-tisztként tértek vissza. Kiss János altábornagyot a nyilasok 1944. november 22-én kivégezték. Nem tudom, hogy amikor Feketehalmyék egy más katonaság színeiben tértek vissza, vajon ezzel becsületváltás következett-e be, és tárgytalanná válhatott-e a korábbi (más hadsereg tisztjeként adott) becsületszó be nem tartása. Az ellenük emelt vád egy darabig tárgytalanná vált – de nem sokáig. A háború után Pesten halálra ítélték őket, és utána kiadták a jugoszláv hatóságoknak. Ezután még egyszer halálra lettek ítéelve, majd Újvidéken és Zsablyán ki is végezték őket. Lehet, hogy a bűneik mellett a tiszt becsületszó be nem tartása is átkosnak bizonyult.

Egy becsülettorlódás

Korábban a tiszt becsületszó gyakran nyert szerepet jogi perekben. Hétköznapi ügyekben is. A családi irattárban is találok eseteket, melyekben a lehetségest az formálta igazsággá, hogy valaki tiszt becsületszavával is alátámasztotta. Azt is látom, hogy egyes esetekben torlódtak az igazság mutatói. A tiszt becsület mellett más becsületek is a színre furakodtak. És most már rátérnék arra a jogesetre, amelyhez kapcsolódik az eddigi, kicsit hosszúra sikerült felvezetés.

A történet főszereplői Jelisaveta és Ljubica. Lánykori vezetéknévéről ítélve (mely ott áll az iratokban) lehet, hogy Jelisaveta tulajdonképpen Erzsébet volt. Az iratokból kiderül, hogy mindkettőjüknek katonatiszt (alhadnagy) a férje. Ugyanabban a házban laknak Becskereken, a címük Tito marsall utca 41. Jelisaveta (vagy Erzsébet) bűnvádi feljelentést tesz Ljubica ellen rágalalmazásért. Apám Jelisavetát képviseli. A kiindulópont egy szerb nyelvű tájékoztató, melyet 1950. június 13-án gépeltek az irodánkban, és Jelisaveta alá is írta. Ebben Jelisaveta kijelenti, hogy Ljubica „minden ok nélkül valótlan híreket terjeszt rólam, melyek nemcsak sértenek, de a házasságomat is veszélyeztetik”. Továbbá, „június 5-én délelőtt 11 óra tájt, Ljubica felém köpött, mondta, hogy pfuj, maga szemtelen romlott asszony, én most el fogok menni a férjemtől, de maga is el fog menni a magáétól”. A tájékoztató szerint ezt tanúsíthatja Dušica Janković háziasszony és Milko Panić hetedikes gimnazista diák, akik ugyanabban a házban laknak.

Az iratok között van egy „pótinformáció is”, melyben kirajzolódik néhány konkrét állítás és ellenérv is. A pótinformáció szerint Ljubica azt állítja, hogy a férje minden éjszakát – éjfélig – Jelisavetánál tölt. Jelisaveta ezt azonban abszurd rágalomnak tartja, és tekintélyes tanúkra hivatkozva cáfolja. Amint ez ott áll a pótinformációban, 1950 februárja óta Jelisaveta

húga rendszeresen Jelisavetánál tölti az éjszakát. Juliskának hívják, és hirtelt érdemlő tanú, mert a sörgyárban dolgozik, és „különböző tisztségei vannak a szakszervezetben stb.” A feljegyzésből az is kiderül, hogy Juliska dolgozott is esténként Jelisavetánál (pénztári bélyegeket és számlákat rendezett), és ebben gyakran segített neki Aleksandar Nikić.

További részleteket fed fel egy 1950. augusztus 2-ával keltezett beadvány, mely közli Petrović Zsuzsa tanúvallomását. Zsuzsa szerint, amikor ő is a Tito marsall 41-be költözött, Ljubica ezt mondta neki: „óvakodj Jelisavetától, mert ő elszedi mások férjét”. Feltételezéseit Ljubica már korábban közölte Jelisaveta férjével is, aki Titogradban (korábban Podgorica, ma ismét az) volt katonatiszt. A férj (Miloš) azonban a felesége oldalára állt. Még 1950. június 6-án ír az apámnak (zöld tintával) levelet, kéri, hogy a perköltségeket igyekezzen Ljubicára hárítani – és közli, hogy ezután Banja Lukában lesz, oda helyezték át.

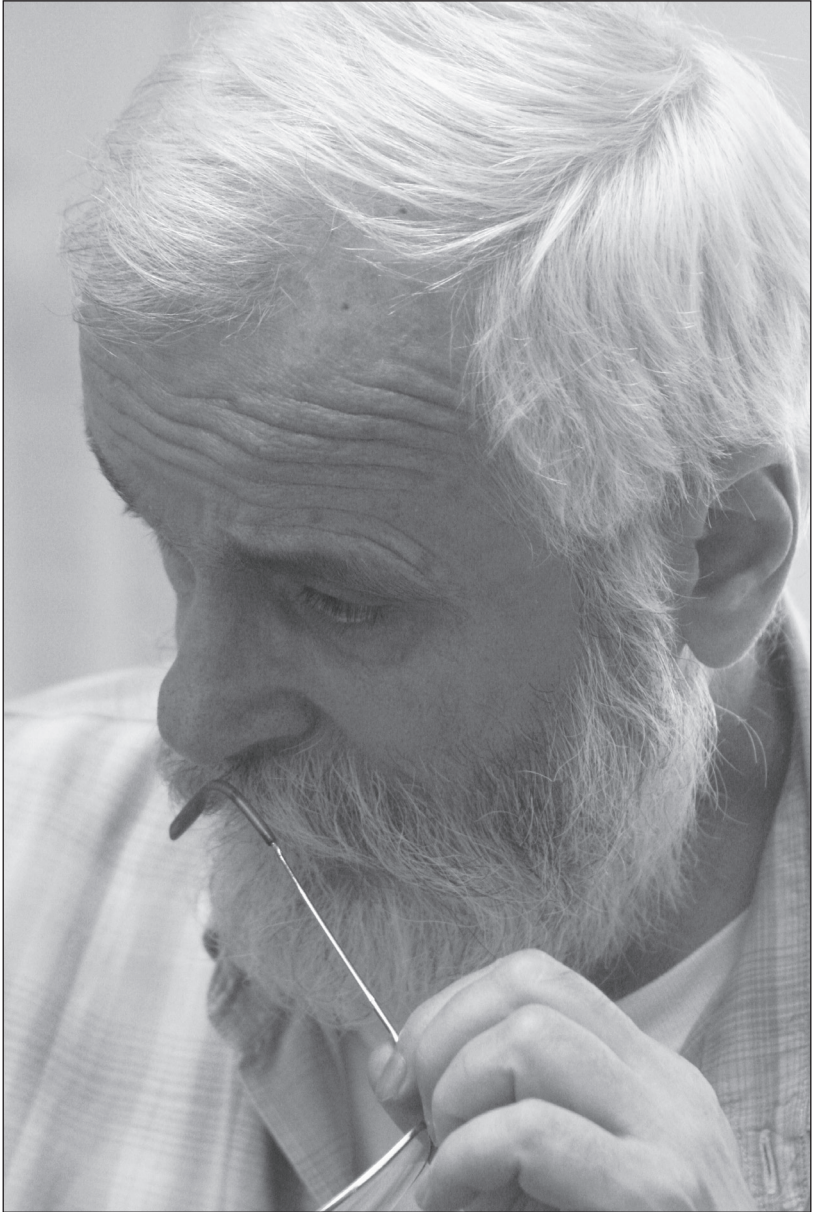
Az iratokból egyértelműen kitűnik, hogy az ügy mozgatói a két feleség (Ljubica és Jelisaveta). A férjek nemigen vállalnak szerepet (bár az ügy végén, vonakodva, Ljubica férje mégis igen). Jó lenne tudni valamit Milošról és Stevanról, a két katonatiszt férjről is. Ők így – megérdemelten vagy sem – úri távolságban maradnak az eseményektől. Ha többet tudnék róluk, valószínűleg több egyensúly is lehetne a történetben. Persze vannak mások is, akik kicsit egyoldalúan írtak ilyen helyzetekről. Például Karinthy is (igaz, inkább a humor, mint a tényfeltárás ihletét követve). Karinthy feltette a kérdést: „Úriember volt Don Juan?” Aztán választ is adott a kérdésre: „Ő talán az volt – csak az a baj, hogy nem úrinőkkel volt dolga – különben nem derült volna ki róla, hogy Don Juan.”

Ebben a történetben a végén kialakul valami válasz arra a kérdésre, hogy a két félrelépéssel gyanúsított személy (Stevan és Jelisaveta) tulajdonképpen úriember, illetve úriasszony volt-e. De a választ a történet végére hagyom.

A büntető feljelentés nyomán 1950. október 31-ére tűzött ki tárgyalást a becskerekai járásbíróóság, de azon nem jelent meg Ljubica, mint ahogyan a férje sem (akit tanúként idéztek, és azt kellett volna, hogy bizonyítsa – vagy cáfolja –, hogy tényleg közösült-e Jelisavetával). Apám november 2-án levelet ír Jelisavetának, közli, hogy fennáll még az elvi lehetőség, hogy fegyveres örök vezessék a tárgyalásra Ljubicát és a férjét, de az adott helyzetben ez nem tűnik reális megoldásnak, mert Ljubica férje a Jugoszláv Néphadsereg tisztje, maga Ljubica pedig egy katonatiszt felesége. Tárgyalás nélkül pedig nemigen lehetett a Ljubica ellen folytatott rágal-mazási büntetőügyben elmarasztaló ítéletig jutni.

Ebben a patthelyzetben a becsület jelentette a kiutat – és vezetett az igazság felé. Ljubica férje kijelentette, hogy nem feküdt le Jelisavetával. És ezt a kijelentést mondhatni márványlapra véste az a tény, hogy Stevan (Ljubica férje) „tisztí és pártbecsületszavát” adta. Ami tovább nemesíti a dolgokat, Stevan ezt a nyilatkozatot tisztjárja és pártjárja (Jelisaveta férje) előtt tette. Talán kicsit torlódtak a becsületek 1950-ben, de erősítették is egymást.

Szóval, mégiscsak van út az igazságig.

Balzsam

Regényrészlet

A színek kavarogtak, oly gyümölcsszerű pompázat ostromolta Murcia Saturnius doktor sérülékeny retináját, hogy minduntalan pislognia kellett, ahogy az aranyló Csecs-tó hínáros vizébe bámult.

Lehunyta szemét, és hálát rebegett, hogy önfeledtségre való hajlama még időskorára sem hagyta el. Mentalevelet rágszált, ami friss lehetet kölcsönzött áporodott szájának. Semmis kis porfelleg szálldosott homloka fölött.

A két Liliom testvér az orvos parancsára másnap hajnalban kiásta a koporsót, minden baj vélelmezett okozóját, és miután megbizonyosodtak róla, hogy az valóban üres, örökre betemették a lyukat, a fadobozt pedig Murcia Saturnius padlására rejtették.

Az orvos érdekes dolgokat eszelt ki. Nyitva hagyta a koporsót, gondosan felékesítette fonnyadt krizantémmal és bazsarózsákkal, levetkezett, és ő maga feküdt bele. Eleinte csupán összekulcsolt kézzel pihengedett. Maga sem gondolta volna, hogy mennyivel más így, mint a puha ágyban. Oly béke szállta meg, hogy hangosan nevetgélt. A pelikán is kedélyesen csatogtatta szárnyát.

Cserélje mindenki az ágyát koporsóra, mondogatta, és mindjárt megváltozik a világ, talán az emberiség története is más irányt venne.

A két Liliom fivér, a környék legmagányosabb férfit, hiába próbáltak nőszülni, valami rejtélyes oknál fogva sosem sikerült nekik. Az utolsó pillanatban mindig közbeszólt valami: vihar csapott le, jégverés, vagy a sétára induló lány soha többé nem tért vissza. Akadt olyan jelölt is, aki megfogadta Jakab földevérsre vonatkozó nézeteit, és addig tömte magába a ragadós agyagot, míg egy szép napon, mielőtt még Liliom Károly átölelhette volna, erős hascsikarást követően örök álomba szenderült.

A fiatalabbik Liliom, a szorgalmas Jeremiás a koporsófaragás mestere lett, igyekezett magát távol tartani a nők utáni epekedés rettenetes kínjától, ezért őt a beteljesületlen élet rémei kevésbé látogatták. Károly azonban sosem adta fel nősülési szándékát, noha, ahogy teltek-múltak az évek, ráncai megsokasodtak, keresztül-kasul szabdalták fiatal arcát, mellkasa beesett, tekintete a partra vetett, üveges csukáéhoz lett hasonló. Olykor kiballagott az ártér elé, s el-elnézegette, amint az óvatosan lépegető gémekek hosszúkás csákányaikkal a vízre sújtanak.

Murcia Saturnius Liliom Károly egyszerűnek tűnő problémájára sokáig nem találta a választ. Az agglegény sírásó egyre bánatosabb képpel járta a mezőket, és már az ugartyúk, a citrombillegető, a piros lábú cankó szep-lős tojásainak sem örült, ha véletlenül rátalált a fűben. Hiába telepítette méheit az ártérbe, hiába aratta a nádat, a gyékényt, a fűzfavesszőt.

Az orvos egy vasárnap délutánon mégis a fejéhez kapott, amikor is egy vadon legelő, kóbor kecskét pillantott meg a mezőn. Nagy nehezen sikerült magához szelídítenie, majd bekopogott Liliomékhöz. Károly mozdulatlanul feküdt az ágyon, mint aki halálos beteg, még az ágyülvés sem zökkentette volna ki határtalan szomorúságából. Az orvos, ölében a kecskével, merthogy az egy idő után odakéredzkedett, ott állt az ajtóban, és az agglegényt szölongatta.

– Hagyja békén! – morgott Jeremiás, aki éppen egy koporsófedél fölé hajolva dolgozott, göndör hajában csak úgy hemzsegett a faforgács.

Meglepetésre Károly szemezni kezdett a kecskével, ezért a doktor úgy látta jónak, ha nem is marad sokáig.

– Ennél többet nem tehetünk – mondta Jeremiásnak, és megemelte a kalapját, hogy izzadt feje búbja kiszellőzzön.

Jeremiás is abbahagyta a fafaragást: a kecske ott mekegett az ágy előtt, és félhold alakú szembogarával, nedves orrával a fekvő agglegényt ébresztette.

Murcia Saturnius hazafelé menet még begyűjtött egy álmos szövőlepkét, amely az orgonaillattól kábán fetrengett a porban.

Nem tudjuk a pontos okát, de délután a csuka nagy ívben kerüli a csalit, elmélkedett Péter, amikor másnap különórát tartott a két Liliom testvérnek a halászat bonyolult mesterségéből. A két fivér lélegzet-visszafojtva leste a tyúkhúros partról a hínáros tavat, amelynek mélyén zöld hajfonatok lebegtek.

– A csuka ott kúszik valahol, alig érinti foltos testével az aljzatot – magyarázta Péter, miközben a görbe szög hegyére egy füstös szalonnabőrkrét

tűzött. – De most délután van, és ilyenkor minden bizonytal a hínár között pihen, reszelős fogait edzi.

A Csecs-tó közepén csónakok tűntek föl, telis-tele ismeretlen emberekkel, akiket Varu irányított, és hatalmas, gubancos hálókat eresztettek a vízbe.

Jakab némán bámulta a városokból érkező idegeneket, akik némi ajándék fejében engedélyt kaptak Varutól, hogy lehalásszák a tó halait. Varu már nem törődött a többiekkel, neki csak a hal- és körteeladás számított, oldalán a két lánnyal, Arankával és Sárával, szétvetett lábbal terpeszkedett a csónakban. S mire összegyűlt a kellő mennyiség, beleértve a szeplős, fiatal csukákat is, amik Péter bánatára egyre fogyatkoztak, gyorsan a szekérré pakolták és elviharozták.

Akadtt vele gondja, hiszen Jakab gyakran látogatta, hogy az élet rejtelmeiről faggathassa a darázs- és méhgyűjteményének sorsán töprengő doktort.

– Csináljon valamit! – kérte a Balzsam fiú. – Mindent önnek ajándékozok! A kalapom, a házam, a nadrágom, apám ruháit, bármit kérhet tőlem, ha akarja, megölöm Varut, széttaposom, mint egy lóbogarat! – kiabált kétségbeesetten. – Csak beszéljen Klárával!

– Hiába – válaszolta ősz szakállát simogatva Murcia Saturnius –, a dolgok máshogyan vannak, mint azt gondoltuk.

Jakab úgy érezte, hogy fogytán az ereje. A pelikán a sarokban krákozott.

– Ez az utolsó szava?

– Nemsokára itt a hajnal, a kakasok mindjárt rákezdnek, ezért sietnem kell, de megmutatok valamit, ami talán segíthet – magyarázta az orvos, és csendre intette Jakabot.

Egy szempillantás alatt eltűnt a panaszkodó férfi szeme elől, fölmászott a padlásra, majd egy óriási fadobozzal a hátán tért vissza. Aztán kinyitotta a száraz virággal teli koporsót, és kezét összekulcsolva belefeküdt.

– A virágok már elszáradtak, de se baj.

Nem várt sokáig, meg óhajtott mutatni Jakabnak ezt az egyedi módszert, találmányt, amely csakis az övé volt, de ami igényelt még apró simításokat.

– Első teendőnk a végtagok mozgásának teljes megszüntetése – hunyta le a szemét Saturnius.

Jakab nem értett semmit, de mégis, akár a holdkórosok, követte az orvos útmutatását, levetkőzött, majd a Liliom testvérek meggyfakoporsójának nyikorgó deszkái közé feküdt.

– Ezen dől el a világ sorsa – tette hozzá tűnődve Saturnius doktor, bár nem volt róla meggyőződve, hogy a kiszáradt virágok, amelyeket Jakab mellkasára szórt, éppolyan hatékonyak-e, mint a harmatos zöldek.

A beteg úgy feküdt a fűrészpörillatú dobozban, akárha napozna, a Csecs-tó tyúkhúros partjára képzelte magát, a puha nád ringása közé. Könnyű, meleg fény szökött homlokára. A huzat gyöngéden simogatta meztelen hátát.

Balzsam Futika egyre inkább odaszokott az orvos magaslati házához, amelynek kertje az ártér felé nézett. Ha szerencséje volt, akkor a padon ülve ellátott egészen a Tiszáig. Mivel Simon nagy bánatára Futika a természet gyermeke lett, ezért az évek alatt mérhetetlen sok toll, állatbőr és szőr gyűlt össze Saturnius öblös padlásán, amelyeket mind a lány hordott össze útjai során.

Az orvos tanácstalanul állt az összehányt, hatalmas kupac előtt, nem tudta, mitévő legyen. Ki nem dobhatta, hiszen Futika halálosan komolyan vette a dolgát.

Egyszer aztán, amikor éppen fogolysültet vacsoráltak pitypangsalátával a kertben, azt vette észre, hogy a fából ácsolt pottyantós budi oldalsó deszkái maguktól kidőlnek. Csak az ásott, szagos gödör feketéltt fenyegetően.

Hogy, hogy nem, az orvos soha többé nem húzott deszkafalat a lyuk köré.

Úgy sem lát senki, gondolta, és amúgy is szebb a kilátás, ha erőlködés közben szemünkbe csillan a távoli Csecs-tó ezüstös tükre. Attól fogva, ha leguggolt, mindig előre bámult, akkor volt csak kellemetlen, ha éppen esett az eső: ilyenkor előszedte a disznóbőr ernyőt, hogy szükségét annak védelme alatt végezze.

Murcia Saturnius éppen a lyuk fölött csücsült, boldogan távoztak belőle a felgyülemlett szelek és salakanyagok, amikor tekintete, ki tudja már, hányadszor, a löszfalnak támasztott deszkalécekre siklott.

– Megvan a megoldás! – kiáltotta, majd be sem fejezve a dolgát, egy pillanat alatt fölrántotta a nadrágját, és már rohant is a műhelyébe.

Néhány hétre fölköltözött az elsötétített padlásra, hiába jöttek hozzá, nem volt hajlandó fogadni senkit. Időnként tollak, szőröcsomók hullottak alá háza tetejéről.

Biztosan libát, csirkét, vadkacsát kopaszt, mondogatták az arra járók.

Éjjel több lyukat is fúrt a szalmatetőn, és azokon át bámulta a csillagokat.

Miután elropogtatta a tönkölylisztben megforgatott, apró keszegekből álló, könnyű vacsoráját, Jolivet atya a szekrényéhez ballagott, hogy átöltözzön.

Csodálkozva szemlélte nyurga, mezítelen testét, mintha először látaná. Egy redőktől hemzseggő, telikaristolt fára emlékeztette. Törzshöz simuló karján kékeslila erek tűntettek, akár egy megfejthetetlen írás hieroglifái. Megfésülködött, majd új, hófehér inget öltött. Különös gondolatok jártak a fejében.

– Ideje meglátogatnom Tara Mavrát – mondta.

Ha pár napig nem találkozott vele, elvonási tünetek jelentkeztek: tompa fájdalom a gyomor tájékán, a halántékra nehezedő, elviselhetetlen nyomás, amely még akkor sem szűnt, ha evett néhány falat zabkását.

Csak a friss, mentaillatú, éjjeli szél hozott olykor némi enyhülést.

Amikor tiszta fejjel, fehér ruhájában elsétált Murcia Saturnius elsötétített háza előtt, úgy fénylett, oly szemérmetlenül, akár a telihold. Vajon mi történt, kérdezte meglepődve a fáradhatatlanul munkálkodó orvos, amikor padlása résén át kilesve megpillantotta a szentjánosbogárként világitó papot.

A susogó nádasokból fojtó pézsmaszag áradt, rókák téglavörös bundája villant, ahogy kimerézkedtek a tüskés bokrok koszorúi alól. A szünygok andalítóan muzsikáltak. Aranysakál kószált a réten.

– Az élet nagy egyéni érzésén kívül minden hazugság és ostobaság – ismételtette félhangosan Jolivet, s oly kedélyesen lépkedett, mint ahogy azelőtt még soha.

Tara Mavra arra ébredt, hogy zörgetnek az ablakán.

– Kérem, engedjen be!

Túláságosan későre járt, ezért Tara Mavrának még arra sem volt ereje, hogy szokásához híven méltatlankodjon. De Jolivet szelíd volt, mint az angyalok.

– Mentsen meg, kérem – könyörgött valami földöntúli boldogsággal a szemében.

Tara Mavra nevetett.

Simon már napok óta lázasán feküdt az ágyban.

Ivano Fiolli magára hagyta.

– Tovább nem maradhatsz, holnap új tanítványok érkeznek – fordult a férfi felé. – Muszáj befejezned a műved – mutatott rá arra a zilált női arca, amely az éjjeli kabócák fűrészzajában, a szagos kert közepén pihent. – Már majdnem olyan jó, mint az enyém – tette hozzá.

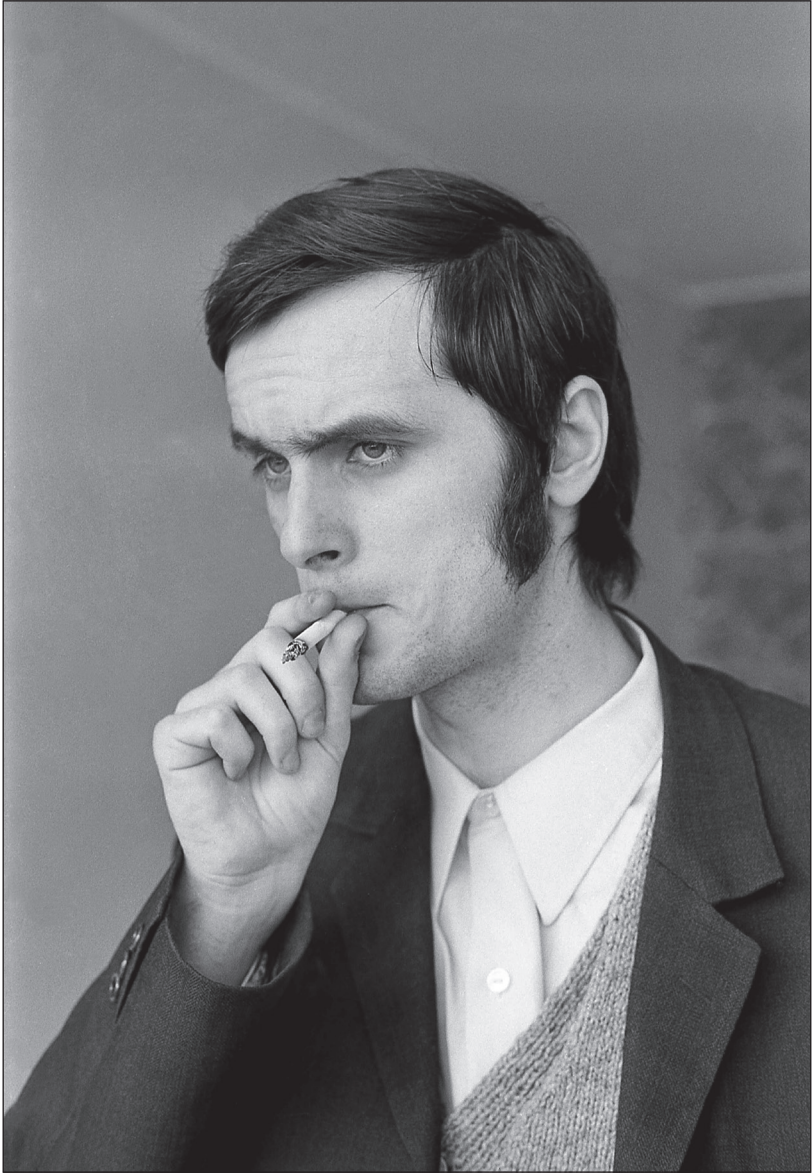
Jahuda és Morenika már bizonyára messze bolyong. Amália pedig a maga láthatatlan útját járja valahol, mióta eltemette egy városon kívüli, kis temetőben, Simon egyre nyugtalanabban aludt.

Raguza vak, alvilági járataiból az örök befalazottak démoni jeremiádjá visszhangzott: megalázott, fogatlan cselédek, teherbe ejtett, jajongó asszonyok és boldogtalan, hagyományos nők, a sziklákon lefejezett tengerészek, vagyonuktól megfosztott királyok és gazdák, tifuszos csecsemők, úzótt szefárdok, láztól piros, számarköhögéses kislányok és vértelen ajkú, viaszfehér, bagolyszemű öregek esedeztek a fullasztó tömjénfüstből segítségért.

Aztán ismerős arcok tolokodtak eléje: a fiát, Pétert látta, amint az egy óriási, szörnyszerű csukával hadakozik, amely folyton le próbálja nyelni, tüskés fogaival kapdos utána. Futika egy éles szarvú unikornis mellé szegődve horgol, Jusztina kisgyermekét a kezében tartva imádkozik. Varu fényes herceggként egy elefánton lovagol, mögötte a nyeregben rikitó, színes öltözékben Sára és Aranka. Murcia Saturnius egy óriási szövőlepké hátába kapaszkodva repked a tó fölött. Jakab lefogyva és soványan próbál egy almacsutkát kettévágni, de sohasem sikerül neki, mert Klára éles ceffogaival folyton a kezébe harap. A két Liliom fivér előzőkenyen tessékkel be mindenkit egy, a Csacs-tó tükreán lebegő fakoporsóba. Nikodémusz Piroska, fején a csipketerítővel, a folyton széthulló csontokat babrálja. A magukat süketnémának tettető lányok a befagyott tó jegén korcsolyáznak. Egyedül Magdaléna nem volt sehol.

Miután Ivano Fiolli elutazott, Simon leköltözött a kertbe, és egészen addig abba nem hagyta a munkát, amíg végleg el nem készült a női szoborral, amelynek mintha az sem ártott volna meg, hogy kőből van.

– Akárha ismertem volna – motyogta Aleksandar atya, aki gyakran látogatott át Simonhoz, hogy egy-egy pohár bort megigyanak.

Padlón

Fekszem a padlón.

Békaperspektívából bámulom bérelt legényszobám
szürkülő mennyezetén a repedéseket.

Gyerekkoromban is tele volt
furcsa, titokzatos repedésekkel a mennyezet,
a falak.

Arcokká, rémséges rejtvényekké álltak össze
a képzeletemben.

Borzongva féltem, mégis szörnyűséges, izgalmas
kalandtörténetekké színeztem ki őket.

Mesévé.

Minden délután. Minden éjjel.

Később, már évekkel később,
valahol a messzeségben hidak, házak omlottak össze.

Kint léptek osontak, bukdácsoltak, rohantak,
időről időre valahol fegyver dörrent,
sikolyok, vad robajok tördelték szilánkokra a csöndet.

Mindezt akkor mégis valahogy
nagyon távolinak, megfoghatatlannak,
és valahogy idegennek
éreztem, mert – még –
hallottam magam körül az enyémekek
békés, megnyugtató szuszogását,
álom-méz ízű nyálcseppentő fel-felhorkanásait,
orrom be-beszippantotta ismerősen kedves, izzadó testszagukat.
Még sokáig elhittem, hogy mindentől meg tudnak védeni.

Fekszem a padlón.
Kiálló bordáimat töri a parkett,
hiába terítettem magam alá
két plédet és érzékeny derekam alá
a kopott presnyákat is.
Most is az enyémekek vannak körülöttem,
de fordult a kocka.
Nekem kellene őket megvédenem.
Mitől is?
Kitől is?
A nagyon megváltozott Világtól. Világoktól.
A teljesen kifordult önmagamtól.
Az egyre fenyegetőbb felénk gomolygó
Ismeretlen Bizonytalanságtól.
A Holnaptól.
Félek.

Lesz-e hozzá elég erőm?

Fekszem a padlón.
Anyám az ágyamban.
Az **én** ágyamban.
Otthonosan elvetette magát.
Ki is takaródzott.
Be kellene takarni,
éjjel a központi fűtés szünetel.
Takarékoskodnak.
Már mindennel spórolnak.
Hajnalka magzatpózban
a saját ágyában.
Ha meghallaná, hogy nem Zoricának szólítom
magamban?
Csak magamban, pedig már nincs is velünk
Ratko, az apja.
A múltkor részegen bezörgetett. Pénzt, menedéket, védelmet követelt.
Mindent, amit tőlem rég elvett.
Nem engedtem be.
Zorica nem volt itthon, hogy bekönyörögje.
Minek?
Hogy megint mindent, mindenkit összeverjen?
Mindent felismerhetetlenné keverjen, kavarjon?

Amikor hozzámentem, jelentős embernek számított.
Erőt sugárzónak.
Akkor jött haza a háborúból.
Önkéntesként feszített.
Autója volt, lakása,
tele volt pénzzel, barátokkal és
rengeteg cuccal, amikkel bennünket is
elhalmozott.
Gramofon, mágno, színes tévé, hősugárzó, szörpölő, konyhai robotgépek,
párát permetező porszívó.
Anya nem győzte őket kipróbálgatni. El volt Ratkótól ragadtatva.
Vendéglőkbe jártunk, cukrászdákba, sörözőkbe.
Mindig vállalt veregető, hangoskodó embergyűrű
vette körül.
Ő volt köztük a leghangosabb.
A padlón fekszem.
Töprengek.
Itt az idő, hogy kicseréljem anyám
pelenkáját.
Meddig lesz pénzem Pampersre?
Ennek a legénylakásnak erkélye sincs,
az ablakvasra hurkolt drótokon szárítok.
Lakásunk állandóan kulcsra zárva.
Még szerencse, hogy Zorica jól tanul, igénytelen és megértő.
Szót se szól, ha a nagyanyja
huszadszor is megkérdezi
ugyanazt.
S akkor sem érti.
A múltkor nyitva felejtettük az ajtót.
Beszaladgáltuk anyáért a fél várost.
Végül egy rendőr hozta haza.
A nevére sem emlékezett.
Ebéd és vacsora után már többször megkérdezi:
„Mondd, mikor eszünk már? Ma nem főztél?”
A padlón fekszem.
Ebbe a csöpp lakásba nem fér több fekhely.
Amikor anyámat már nem lehetett magára hagyni,
mert régi rongyokat kezdett főzőgetni a sparhelten,
idevettem magamhoz.

A saját bérleményembe,
mert Ratko házát gazdástul otthagytam.
Befektettem az ágyamba.
Nem csodálkozott.
Már semmin sem lepődik meg.
Hajnalka csendben tanul a sarokba szorított íróasztalnál,
a számítógép előtt.
Képes egész álló nap ott ücsörögni.
Nem sokat törődöm vele,
mégis csupa ötös.
Anyámat diákkoromban megszólták a barátnői,
hogy semmi házimunkában nem kéri a segítségemet.
Csak rájuk nézett a nagy szürke szemével.
Hogy tudott nézni!
„Amikor egyszer bementem a szülői értekezletre”,
mesélte nekik kioktatóan,
„az osztályfőnöke mindenki előtt szétnyitotta a naplót és megmutatta:
az egyetlen oldal, ahol ötösön kívül nincs más osztályzat! S egyetlen
hiányzás sem akad.
Káprázó szemekkel bámultam az ötösök fűrtjeit,
és egész testemet kiverte a büszkeség édes-savanykás verejtéke.
Az én okos kis-nagylányom!
Akkor most mit akartok?”
Mégsincs diplomám.
A rendkívüli, megcsodált génjeim
ahhoz már nem voltak elégségesek.
Óraadásból élek.
Élünk.
Rengeteg a rossz matekos, és én olcsóbban mérem a tudásomat.
Kell a pénz.
A padlón vagyok.
Ratko cserbenhagyott.
Nem csak engem.
Önmagát is.
Fogalmam sincs, hogy tudott
pár év alatt mindent szétszórni, elkótyavetyélni.
A pénzeit, nagy kamatra, kölcsönadta.
A barátainak.
Akkor mindenki a barátja, haverja, pobratimja volt.

Amikor, sokára, kezdte őket visszakérni, letagadták.
Fenyegették. Be-becsapták. Meglopták.
Végül összeverték.
Lábon lőtték, hasba lőtték.
Mostanában mindig részeg.
A „boldog” időkben olyan nagy úr volt,
hogy megkövetelte: minden húst csontozzak ki neki.
A csirkehúst is, miért csodálkozom?
Nem akar vele bajlódni.
Nem tudom, most ki csontozza ki neki.
A nagy semmit.
Padlón vagyunk.
Nézem az anyámat.
Anyám árnyékát.
Erős asszony volt.
Apám egyszer,
részegen hazaérve, megpróbálta megütni.
Éppen hagymát aprított a húsvágó deszkán.
Felemelte, gondolkodás nélkül nekiment.
„Engem akarsz te bántani?” prüsszkölte.
Apának elkerekedett a szeme.
Nem számított rá, hogy Neki ellent lehet mondani,
hát gyáván gyorsan békét kötött.
Nem volt többé kérdéses, ki viseli nálunk a nadrágot.
Vagy a kalapot. Vagy tudom is én, mit.
Amit én sosem voltam képes viselni.
Tulajdonképpen csak gyereket akartam.
Azt hiszem, elsősorban
azért költöztem össze Ratkóval.
Úgy éreztem, elszaladtak velem az évek,
túl késő van már mindenhez.
A válogatáshoz mindenképpen.
Ez az egy azért még jár nekem.
Anya sokszor fel tudott kelni a padlóról.
Amikor kerek pereg megmondták neki,
hogy magánúton nem folytathatja már orvosi tanulmányait,
szó nélkül otthagytta a jól fizető ápolói állását.
Rendes hallgató lett.
Évekig csak apa keresetéből éltünk négyen a nagyival,

ő meg kinyúlt, kihízott régi ruhákban járt,
de felemelt fejjel, és csak tanult, tanult megátalkodottan.

Sose felejtem el, amikor hosszú évek múltán
postaládánkra nehezen ragadó ragasztószalaggal
először rögzítette fel új névjegyét:

„Doktor Popov Izabella.”

Nagy nap volt.

Apám leitta magát, és két napig nem láttuk.

Aztán valahogy mégse sikerült semmi.

A cselédéveket csak vidéken tudta volna nyélbe ütni,

ő legalábbis így magyarázta, elég zavarosan, utólag.

Nagyit pedig már nem lehetett magára hagyni.

S apámmal is akkor kezdődtek a bajok.

Visszakönyörögte magát ápolótársai közé,

de már kinézték, kiutálták maguk közül.

„Ugyan mit keres köztünk Ő, a Nagy Doktornó?”

Kerülték, fumigálták, gáncsolták, ahol csak tudták.

Akkor valami eltört benne.

Mint bennem is, sok év múlva.

Padlón vagyok. Töröm a fejem, hogyan tovább.

Minden tagom fáj, törődött,

zsibbadt vagyok és kialvatlan, de ez a legkevesebb.

Jótét lelkek azt tanácsolják, adjam be anyámat az öregek otthonába.

Egy „demens” otthonba, ahol zárva a kapu.

Nem tehetem.

Nem tehetem.

Egyre kevesebb a diákom.

Pedig házhoz is elmegyek,

olcsóbban is számítom a tudásomat.

Szinte már ingyen kínálok magamat.

Nincs pénz.

Nincs pénz.

Rászorulunk anyám nyugdíjára!

Lesül a képemről a bőr.

Két ilyen jó fej, és ide jutott!

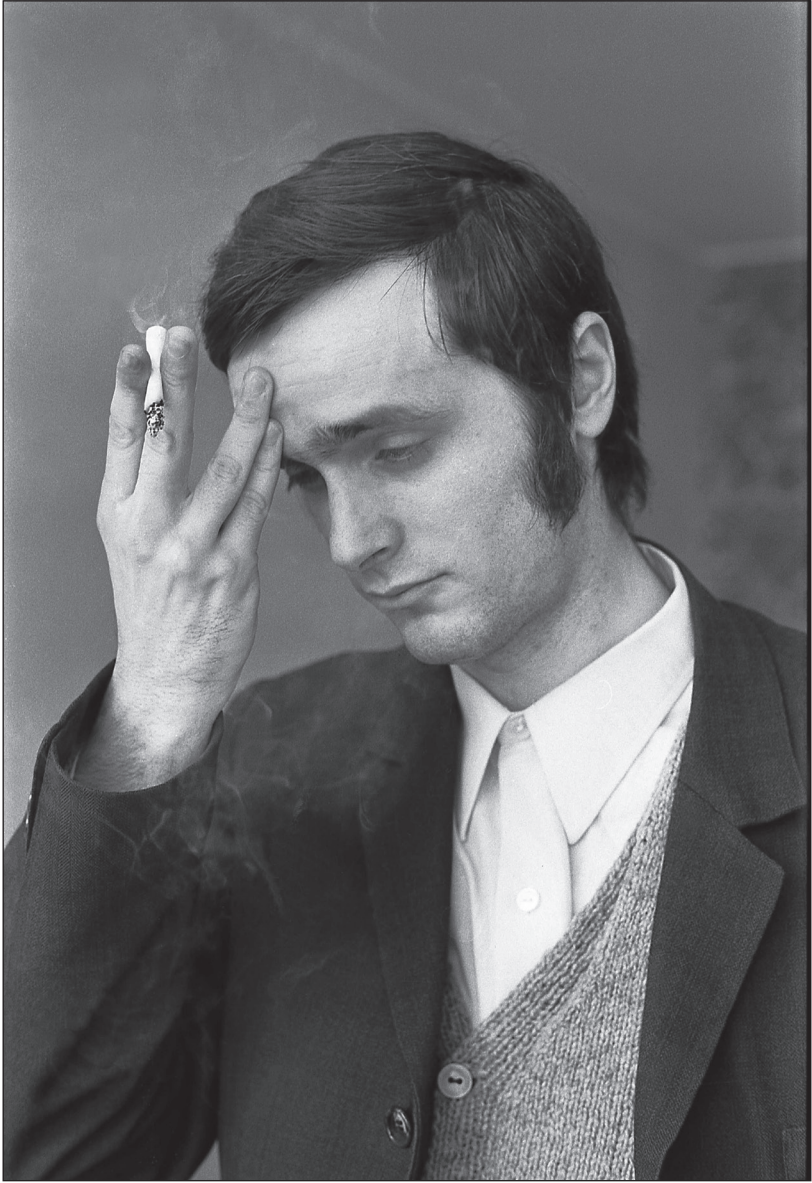
És itt görnyed a sarokban, a komputer előtt, már a harmadik is.

Ő is csupa ötös, csupa dicsérő oklevél, aranyérem

és repeső várakozás.

Ő is kinyúlt, kifakult trikókban jár.

Olyan sokat vár az élettől!
A Jövőtől.
Erősnek érzi magát.
Csupa bizalom és bizakodás.
Mit mondjak neki?
Ennyi kudarc után
mit tanácsoljak neki?

Az apa, a lány és a könyvek

Faragó Kornélia fordítása

Az útkereszteződés abban a szobában van,
amelyben az ebédlőasztal.

Az asztalnál a lányom és én
kenyeret és szavakat rágcsálunk.

Az én lányomban sok a beszélő.
A szeretetet és a tiszteletet vita
szövi át, és összehangolatlan
gondolatiság.

Könyvtárunkban könyvek vannak,
a könyvekben sokat beszélnek,
sokat idéznek és sokat perlekednek,
mindig így volt ez.

Ebéd után a lányom a hátára veszi a könyveket.
Viszi az Istent, az Isten a szavak egyike
a Könyvben, amelyet lapjaira kell szedni,
hogy biztos lehessen, más
nem fogja olvasni.

Tiszta vagyok, a tudóm, mint az első hó.
Lánygyermek, de olyan bölcs már,
hogy ismeri a szelek járását, azt mondja: a Könyvet
a kóborló betűkkel felütöttem!
Apám, kérdezz engem!

Požegai házam az Ifjúság utca egyben

Lezser, társalgási stílusban
közli a barátom: nem jelenítéd meg
a verseidben elégségesen korunk
sivárságát.

És én a szoba ablakából az eget bámulom,
a sas munkaterülete, könnyen viseli
száműzetését, verdes csendes szárnyaival,
és karmai között, azt hiszem, bárányt tart.

Kinn csak a fékevesztettség,
amely senkit sem kímél.
Csak a szomorú történetek,
Amelyek nélkülözik a tragédia
elemeit.

A tragédiának magasztos
a vége, katarzissal
és könnyekkel mindnyájunk
szemében.

Lezser, társalgási stílusban
fordulok a barátomhoz: egyáltalán
hogyan lehetséges elmenni a saját házunkból?
Olyan régen benne fészkelek már
melengetve, akár a madár.

Ringlispíl

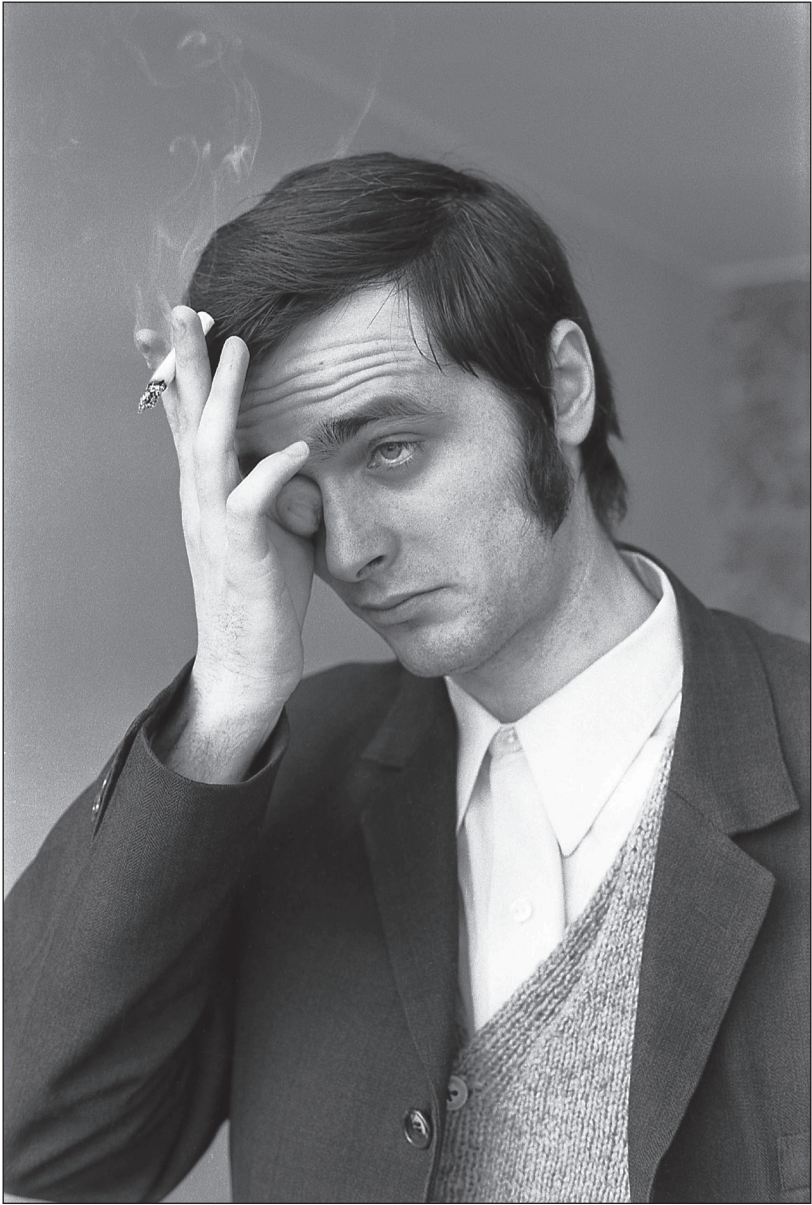
Senki, aki húsból és vérből való, nem tudott nevet adni nekem:
sem az apám, sem az anyám, sem végtelen nemzetségem,
s magamnak én sem.
Vágyaim és bűneim adták a nevemet.

Próféciai és költői szövegek neveztek meg.
Mindattól, amit láttam és amit tudok, kaptam e nevet,
mert nem vagyok sziget. Bánataim és derűim
szólítanak meg. És a Biblia is szereti a nevemet mondani.
Inkább mint kenyérral, élek mások szívével.
Megremegek, ha erre a véres Spielre gondolok,
s Te megremepsz-e, aki ezt a ringlispílt forgatod?

Gyermekeink telefonnal és fülhallgatóval

Az Úr 2016. évében.

Már napok óta figyelem őket az autóbuszban,
a villamosban és a parkokban; rollereken
repülnek, vagy kávézóknál ülnek előredőlve,
úgy bámulják a telefonjaikat, mint kihalt hideg
templomokat, amelyekről hiszik, hogy majd gondjukat viselik,
hosszú délutánokon, éjszakákon át játsszák kis játékaikat,
pasziánszoznak; s a saját gondolatnál is gyorsabban
száguldoznak, a fülükön fülhallgatóval, a mi gyermekeink,
a mi digitális robotjaink, és nem látják, hogy mellettük
emberek haladnak el, és nem veszik észre, hogy egy nőnek kecses
a járása, hogy megjött a tavasz és hogy nyílik a cseresznye virága;
a valóságnak felettük már nincs semmilyen hatalma,
mert csak a fénylő displayen lelhetnek rá arra,
amiről hiszik, hogy az életük szerelme; már hónapok óta nézem,
ahogy a telefonjaikba merülnek, és nem tudják,
hogy az Isten, aki soha meg nem szakítja a munkát,
közéjük is leszáll, hogy egy kicsit jobban láthassa, mit is teremtett;
hogy végre a görkorsolyát a lábára installálja és a fülhallgatót a fülére;
hogy őket a sötétséggel teli barlangból kivezesse,
hogy időt adjon nekik, hogy legalább valamit érzékelhessenek, ha már
hatalmában áll, hogy meggyőzze mindnyájukat, hogy léteznek, s hogy
így megmentse
attól a rengeteg örömtől, amely épphogy meg nem fojtotta őket.

Fejtető

Orovec Krisztina fordítása

az én szívem rideg marad/nem bocsát meg
mondta az apa
és már
repült a kő:
a vállra/tarkóra/fejtetőre
a nyakra/fülre/homlokra
a hátra/halántékra
(nagy a bűn, hosszú a sor is
de az én szívem rideg marad/nem bocsát meg)
keményen az arcra/a fejtetőre/a homlokra/
a nyakra/a bal vállra/
a jobb vállra/erősen az orra/
a halántékra/
– 19 éves vagyok
együtt voltam mohamed gullal
házasság előtt –
a tarkóra/
az arcra/pofacsontra/homlokra/orra/
állcsontra/torokra/nyakra/
a vállra/hátra/halántékra/
az állra/fülre/szembe/
a nyakra/a fejtetőre/a fejtetőre/
a fejtetőre/vállra/a fejtetőre/a fejtetőre/
fejtető/fejtető/fejtető

november közepén történt
gur tartományban/afganisztánban

Rakka/Mekka¹

X: én rakkában

Y: mekkában

X: én

Y: szemek és kezek

X: ami kinn van, az nem alatta van

Y: ami kinn van, az alatta van

X: a város sem az otthon melege

Y: a nőnek semmi sincs kinn

X: engem megvesszőztek

Y: engem nem vertek

engedelmes voltam

X: én is engedelmeskedtem

de az abaja túl szűk volt

testhezálló

Y: az enyém nem szűk

egyik abajám sem

testhezálló

X: a háború előtt szűk farmert hordtunk

Y: soha nem hordtam farmert

X: elmentünk

Y: nem mentem a hídhöz

a tóhoz

X: általában este

Y: este soha

amikor lámpát gyújtanak

¹ Rakka szíriai város, ugyanakkor a raka szerbül sírgödröt is jelent. (A fordító megjegyzése.)

Jazidi

míg a piacon eladják
a jazidi kislányokat/nőket
eladnak
engem is
nemrég még nem tudtam
semmit/a szeméremről
hogy jazidi kislányok/nők
vannak/vagyunk
hogy a szemünk csupa
szivárvány/hogy minket...
hogy valaki a kislányainkat/
nagyon kicsi lányainkat
eladja

megerőszakolja

Adriai ciklus

A vizek tútelítettek, mint ezek a versek
Csak a vizek valójában nem is mozognak, a versek viszont
Túl sokat és sokfelé
(volt, hogy sírtam)

A meleg vizek tönkreteszik a halakat.
Íváskor kihullik a szemük
Romlott ikráik keverednek és szétszóródnak
Arany
Rothadással
Átitatott partok vonzzák a hullámokat, amelyek
Számptalan nyelven azzal fenyegetőznek, hogy tönkreteszik
A hóval és sárral teli világról szerzett
Szakmai, komoly és alapvető ismereteket
– Ez elkerülhetetlen, az élet így
Melegre és hidegre korlátozódik, mondja
a tokiói egy hangnemű Szini,
aki halálosan irtózik az öregedéstől

A meleg mindent tönkretesz.
Valahol otthon idegesítően egyre inkább
Rothasztja a gyümölcsöt a konyhában,
A macska is éhesen nyöszörög
A lefolyó mellett
Tömérdek napja
Az átforrósodott vizek
Az emberi bőrt

Vásznakká oldják, amelyeken a természet diadalmaskodik
És Szini,
Az operaénekesnő is, aki álmatlanságban szenved és agyoneszi magát
Már csak a szikla hígított sajátossága
Gyakori jelenség
Várható szinte, mint a Nap
Rabbá lett szinte, mint a Nap

II.

Megállt az egyenletes városok jelensége
Amelyekben soha semmi sincs mozgásban.
A síkos tömlőkben
Idegenek ostoba szellemei ringatóznak.
Kívül a partokon ott hagyják a szart és a cigarettacsikkeket
Beletörlik a cipőjüket a salakba és mennek az újtukra
Bűz nélkül sohasem zárkózott be a városba egy csomó ház
Az öregek zacskókba gyűjtötték a kavicsokat majd szétszórták őket
Eligazodás hiányában
A vizeknek arra sincs erejük hogy lázadjanak és így
Megzabolázva túrik a megálló hajók naftáját és habját
Naplemente után szétszórják a kacajt
Szétszórják az embereket a tengeren
S békésen alszanak mint a harcosok
Mint az öregek akik azt figyelik hogyan húzódik be az alsónemű a
fenekbe

Létezik egy álom amely a leállított városban
A galambokon kívül elsikoltja magát
Az a kellő nagyságú kéz amely
Kiemeli a tengerből a sót
Megszabadítja a halaktól az emberektől és a rákaktól
A feszültségtől amely érezhető a foghúsban és a leheletben
Ez a kellő nagyságú kéz leszedi a fogakat
És hagyja hogy a szájból genny vérezzen
Hagyja hogy a városok ismét felizzítsák a veszettség parazsát
A szemekben amelyeknek hízelegnek és az izmokban amelyek
kedvükre cselekednek
Lent/a hideg matrac bordáin keresztül

Fent/alacsonyan és mélyebben
Belülről/kívülről
Te aki ezt szürcsölöd
Kimosott kezű győztes
Ebben az álomban amelyben végre minden megmozdul
Halálodon azt ordítod hogy élsz
És eszel, szarsz de mindenekelőtt szeretsz és barátaid vannak
És hogy mindez csak erőteljesen bénul nálad
(S itt megáll)

III.

Feszült nyugalom a halászfedelek felett.
Nem ismeri fel ezekben az éjszakákban a történelmet
Már a száraz szellemek is a hullámokba mártóztak.
A tengerek nyugodtabb éjszakáin e szellemek marják a sót a
fenéken és
Lélegeznek hogy teljesen eltűnjenek
A sima utcákban amelyekben a nemlétezést
Sokkal jobban és hűségesebben értékelik
Mint a jó és a rossz zavaros váltakozását
Az álom előtti éles és rövid töréseket
Itt bármilyen szakadás
Kettétört rothadt almák ezreit hozná a partra
Ismeretlen tengerhab és elszáradt bőrfoszlányok felhőit
S ki
Emlékezik
Erre
Ha a Hold nem?
S kinek van erre szüksége ha alhat.
A boltok tele gömbölyű kipirult fejekkel
Mindezek az ötnyelvű Napok
Felbátorodva fonódnak össze és égetik egymást
Összekapcsolódnak a sóval és a kristályok
Többnyire ártatlan tengerré válnak
Mégis csupán a Hold emlékezik és suhog
Mindebből a nevetésből és hazugságból
Egyszer versnek kell kibukkannia

„. . .el is vagyok veszítve, / meg is vagyok találva”¹

Az elégia visszatéréséről és az elégiko-ironikusról a kortárs
magyar költészetben

*A poétika nagyon öreg „tudomány”, de nagyon fiatal is:
azt a keveset, amit „tud”, néha jobb lenne, ha elfelejtené.*

(Gérard Genette)

*Az a tény, hogy a mű nem „engedelmeskedik” a saját mű-
fajának, nem teszi ez utóbbit nemlétezővé.*

(Tzvetan Todorov)

*A kritika célja a műfajokkal nem annyira az, hogy osztá-
lyozzon, hanem inkább az, hogy megvilágítsa a [...] ha-
gyományokat és rokonságokat, s ezáltal mutasson rá sok
olyan irodalmi kapcsolatra, mely észrevétlenül maradna,
ha nem jelezzük a kidomborításához szükséges kontextust.*

(Northrop Frye)

Az alábbiakban egy készülőben lévő, nagyobb lélegzetű munka részle-
teit fogom ismertetni, a főbb irányvonalak felvázolásával.

Mindenekelőtt azt volna szükséges tisztázni, hogy az utóbbi fél év-
század irodalomelméletének műfajfelszámoló kísérletei közepette hogyan
lehet autentikus nézőpontra szert tenni egy hagyományos európai lírai
műfajt választva reflexióm tárgyául. Nyilván nem céloim a gyökerekig, az
ovidiusi római elégiáig, netán annak előzményeiig vagy Goethe *Római elé-
giáig* mint genezisig visszavezetni a kortárs magyar elégiát.

Metadiszkurzív bevezető

Érdeemes első lépésben röviden felidézni a 60-as évek fordulójától, dön-
tően a *posztstrukturálisizmus*, valamint a *francia dekonstrukció* közegében fel-
bukkanó meghatározó elméleti írások *műfajkritikai* aspektusát. Blanchot,

Todorov, Genette vagy Derrida nevezetes tanulmányai ugyanis jóval komplexebb, ha nem ambivalensebb képet mutatnak a műfaj fogalmát és a műfajiság problémáját illetően, mint ha leegyszerűsítőleg úgy fogalmaznánk, hogy az utóbbi ötven év irodalomelmélete a műfaj fogalmát teljeséggel kritika alá vonta, elvetette vagy felszámolta volna.

Todorov elgondolását osztva, akinek vonatkozó és emlékezetes tanulmányára az alábbi gondolatmenet erősen támaszkodik: „A műfaj az általános poétika és az irodalomtörténet érintkezési pontja – ebben az értelemben egy privilegizált tárgy, ami elegendő ahhoz, hogy az irodalmi tanulmányok legfontosabb témájává tegye” (TODOROV 1988; 288). Az alábbi kis műfajelméleti exkurzussal s voltaképpen írásom egészével azt a hipotézist igyekszem bizonyítani, hogy Todorov 1976-os kijelentése csöppet sem idejétmúlt, hiszen lényegénél fogva nem lehet az. Már amennyiben a poétika mint olyan, illetve az irodalomtörténet mint olyan fogalmait nem számúztuk véglegesen az irodalmi reflexiókból. Minthogy részemről erről nem lehet szó, a következőkben csupán azt szükséges végiggondolnom – ami persze nem csekély feladat, s jelen keretek között nyilván legfeljebb csak részlegesen teljesíthető –, hogy a fenti idézethez mérten mennyiben rendeződtek át az irodalmi és elméleti diszkurzusterek, s ennek milyen konzekvenciái vannak a kortárs magyar elégiát illetően.

Kezdjük a sort a Blanchot híres elgondolásaira támaszkodó Todorovval, aki abból a tézisből indul ki, hogy „kronológiailag nincs »műfajok előtti-ség«” (TODOROV 1988; 284–285). „Blanchot – mindenki másnál erőteljesebben – azt mondta ki, [...] hogy ma nincs közvetítő az egyes, individuális mű és az irodalom mint egész – a végső műfaj – között. Nincsen, mert a modern irodalom fejlődése pontosan abból áll, hogy minden egyes mű az irodalom valódi létének a megkérdőjelezése. – Todorov itt Blanchot-t idézi: »Egyedül a könyv a fontos, úgy, ahogy van, a műfajoktól távol, a rubrikákon [...] kívül, amelyekbe a besorolást visszautasítja [...]. A könyv többé nem tartozik a műfajhoz; minden könyv egyedül az irodalomból emelkedik ki [...]«” (TODOROV 1988; 283). Todorov Blanchot *Le livre a venir* című 1959-es könyvét kommentálva arra a következtetésre jut, hogy „nem a műfajok azok, amik eltűntek, hanem a múlt műfajai, és ezeket újak váltották fel” (TODOROV 1988; 284).

Pontosan ez érvényesül a kortárs magyar költészet általam vizsgált opusaiban is az elégia műfajának vonatkozásában.

Todorov szerint „a műfaj a diszkurzív tulajdonságok történetileg hitelesített kodifikációja” (TODOROV 1988; 288). „A szövegeknek csak azokat az osztályait nevezzük »műfajoknak«, amelyek mint ilyenek kerültek

befogadásra a történelmi fejlődés folyamán. Ennek a felfogásnak a hasznára legtöbbször a műfajokról szóló közlésfolyamatokban (a metadiszkurzív közlésfolyamatokban) található, és szórványos, illetve közvetett módon magukban a szövegekben. A műfajok történeti létezése a műfajokra vonatkozó közlésfolyamat által meghatározott; ez mégsem jelenti azt, hogy a műfajok csak metadiszkurzív és nem diszkurzív fogalmak” (TODOROV 1988; 286).

„Egyfolytában fordítva beszélünk.”² Kortárs? Magyar? Elégia?

A kortárs magyar – több-kevesebb joggal posztmodernnek mondott – irodalom³ kiemelkedő lírai életműveiben az utóbbi évtizedekben jellegzetes poétikai tendenciának mutatkozik az elégia műfajának nyomatékosabb jelenléte, az ironikus beszédpozíciót rendre átható és átformáló elégikus lírai beszéd előtérbe kerülése. Amennyiben a posztmodernnel az én modernségbeli integritása is végképp megtört, az elégia műfaji hagyományára épülő kortárs magyar lírában az elégikus beszédpozíció ab ovo hasadt: a beszélő szubjektum olyannyira reflexívvé válik, hogy egyfajta hasadás következik be a lírai én és az általa – épp a hagyományon át – megszólaltatott, illetve megszólított lírai műfaj, az elégia között, aminek következtében az elégikus hagyomány integrálása elsődlegesen az ironikus beszédpozíción keresztül válik hozzáférhetővé, egyfajta belső szólamként. Az ekként „kétszólalmúvá” váló kortárs magyar elégia műfaji identitása elsődlegesen intertextuális lesz tehát.⁴ Antoine Compagnon elgondolásának megfelelően, aki a műfajt olyan *intertextuális*, illetve *retorikai* képződményként gondolja el, mely a műalkotást *történeti palimpszeszt*ként állítja elének (COMPAGNON 2006).

Fölmerül a kérdés, hogy a – sokszor sematikusán egységesítőnek tetsző, olykor éppen az értelmezés, azaz az adott költői nyelv egyediségének feltárását gátló – posztmodern minősítéssel szemben a kortárs magyar költészetben vajon megmutatkozhat-e egy olyfajta hagyományértelmezés, melyet többnyire az irónia, a paródia, a pastiche vagy a travesztia felől szokás megragadni, melyet a magam részéről az *elégia* műfaja felől szeretnék megközelíteni, s melyet *elégiko-ironikus* beszédmódnak mondanék.

² Kemény István: Hángérieri! Hálfprájz. In *Lúdbőr*. Magvető, Budapest, 2017; 25.

³ Erről lásd NÉMETH 2012. Dolgozatom bővebb változatában reflektálok is erre a fontos könyvre.

⁴ Erről bővebben lásd korábbi tanulmányomat: SZÁVAI 2015.

Másként szólva, az a probléma foglalkoztat, hogy az elégia műfajának megújítási kísérletei hogyan szabnak határt a mai magyar versben az ironikus megszólalásnak, s mindez milyen összefüggésben áll e lírai korpuszoknak az európai tradícióba ágyazottságával. Tudniillik az én önreprezentációjában, mely az elégián belül létrejön, az ironikus én megszólítja az elégikusat, méghozzá sokszor éppen a költészettörténeti hagyománnyal folytatott dialógusában.

Mindez a kortárs magyar költészet homogenizáló felfogásának, posztmodernként való tételezésének *kritikai újragondolására* késztet. Az elégia „visszavágásának” és az irónia relatív visszaszorulásának jelensége felől tekintve úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kortárs magyar líra – legalábbis innen nézve, legalábbis bizonyos értelemben – *túl van a posztmodernen*. Ami feltehetőleg szoros összefüggésben áll az általam feszegetett kérdéssel, hogy mind az európai, mind a magyar költészetből vett példáim többségükben olyan *ars poeticus, autopoétikus, önreferenciális*, illetve *apoztrofikus* költemények, melyek a líratörténeti hagyomány markáns újraértelmezéseiként állnak előttünk. Itt azt a történeti-poétikai jelenséget érhetjük tetten, amit Jean-Marie Schaeffer úgy ír le, hogy a műfajról úgy kell gondolkodnunk, mint az „irodalomtörténeti törések általi megújulásról” (SCHAEFFER 1989; 143).

Máshonnan közelítve a kérdést: miért éppen most, az utóbbi évtizedekben hódít újult erővel – legalábbis a mai magyar költészet bizonyos rétegeiben, bizonyos életműveiben – az az ősi lírai műfaj, melyet a meghatározó kortárs irodalmi kánon több évtizedre kiszorított, de legalábbis relatíve periferikus helyzetbe utalt? A válaszadás illúziója vagy kényszere helyett alábbi gondolatmenetem kérdésfelvetéseit kínálom, illetve előzetesen e műfajelméleti-történeti-poétikai kérdés *társadalmi* beágyazottságára hívnám fel a figyelmet: „A műfajok az intézményesülés eszközeivel kommunikálnak azzal a társadalommal, amelyikben kivirágzanak. [...] Annak a társadalomnak a jellemző vonásait nyilvánítják ki, amelyhez tartoznak” (TODOROV 1988; 288). Vagyis érdemes odafigyelni arra, hogy a kortárs magyar líra általam kiszemelt korpusza az elégia műfaját alighanem *társadalomkritikai* okokból (is) tünteti ki ekkora figyelemmel, de legalábbis a magyar jelenkor társadalmi kihívásaira, krízisére való nagyfokú érzékenységet tanúsít. Másképp fogalmazva: végiggondolásra méltó problémának látom – mely egy másik tanulmány tárgya lehetne –, hogy a kortárs magyar elégia vajon nem illeszkedik-e szervesen bele abba a jóval tágabb poétikai trendbe, mely a mai magyar prózairodalomban a költészetnél is erősebben fókuszál a szociális kérdésekre, s melyet *szegénységiroda-*

lomként szokás megnevezni. Azzal a kitételrel persze, hogy az elégia esetében a társadalmi konnotáció a költészet természetéből adódóan jóval kevésbé transzparens, vagyis több áttételen keresztül jelenik meg.

Nézőpontomból különös jelentőséggel bír, hogy a modern líraelmélet atyja, Schiller az elégia műfaját az *idill és a szatíra közé* helyezi.⁵ Itt emlékeztetnék arra, hogy már a Schlegel fivérek is felhívták a figyelmet az *Athenäum-töredékekben* ironia és elégia genetikus rokonságára.⁶ Ahogy az is figyelmet érdemel, hogy Northrop Frye *A kritika anatómiájában* azt állítja, hogy az ironia nemcsak komikus, de tragikus is lehet (FRYE 1998; 198). Az elégia eredetileg *panaszdal*, egyik változatában *jeremiáda*. A panasz/jeremiáda mindig egy másik, leginkább transzcendens szubjektumhoz szól: innen tekintve megkockáztatható a kijelentés, hogy a líra műfajilag értett dialogikussága, még inkább *apoztrophikussága*⁷ és az *elégia műfaja* között valamiféle szubsztanciális (genetikus?) összefüggés áll fenn.

Todorov nyomán elmondható, hogy az elégia esetében is arról van szó, hogy a műfaj egy beszédaktusból ered: a *panaszból*, s különféle transformációk következtében vált irodalmi műfajjává. Mint ismeretes, Todorov André Jolles nevezetes könyvére támaszkodva teszi e kijelentést.⁸ „Egyik beszédaktusnak a másiktól – így a műfajoknak egymástól – való különbsége a közlésfolyamat szintjeinek valamelyikén található” (TODOROV 1988; 287). Todorov még tovább megy, amikor a műfaj kérdését a beszédaktusok szintjére helyezve azt állítja, hogy „az irodalmi műfajok eredete egész egyszerűen az emberi közlésfolyamatban van” (TODOROV 1988; 294).

A Másikhoz való *apoztrophikus* odafordulás magában hordozza az elégia – már Schiller által leírt – inherens feszültségét: „A szentimentális költőnek ezért mindig két, egymással viaskodó megjelenítéssel és érzéssel van dolga: a valósággal mint határral, és a maga eszméjével mint végtelenel” (SCHILLER 2005; 289–299). Az apoztrophé alakzatában az Én és

⁵ „Ha a vágy egy beteljesedett, elért ideált rögzít a versben, úgy az idill hangzik fel a költő ajkán: harmóniát érez ekkor a gondolat és cél, eszmény és valóság között. A második lírai faj – s új, másfajta érzelmi, gondolati viszony – akkor támad, ha a valóság és gondolat, környezet és eszmény között nagy a különbség; minden csupa diszharmónia, feszülő ellentmondás. Ekkor az ellentmondások műfaja, a szatíra sistereg ki a költői indulatból. És a kettő között egy szép és nagyszerű műfaj áll, az elégia” (SCHILLER 2005; 312).

⁶ „A humornak dolga léttel és nemléttel van, és sajátos lényege: reflexió, innét rokonsága az elégiával és mindennel, ami transzcendentális” (SCHLEGEL 1980; 322).

⁷ Vö. DE MAN 2002 és CULLER 2004.

⁸ JOLLES 1930.

a megszólított Másik közt áll fenn feszültség mint „valóság” és „végtelen” között. Feltehető tehát, hogy bizonyos költői életművekben – Baudelaire-től a kortárs magyar líráig – elégikus és aposztrófikus beszédpozíció legalábbis szoros átfedésbe kerül egymással, amennyiben a dialógusban megszólított Másik elérhetetlen vagy elvesztett idealitásként jelenik meg, s ekként gyász tárgyává lesz.

Az elégia schilleri koncepciójában érdemes tehát figyelni *vágy és valóság* kettősségére, mely megfeleltethető a lírai *szubjektum* – a modernséggel dominánssá váló – *megosztottságának*, reflexivitásának. Az elégia műfajának esetében e kettősség a „vágy” és a „valóság” szubjektuma közt húzódik.

Mintha a kortárs magyar költészet sokszor épp azzal játszana, hogy a szubjektum dialogikus megosztottságából következő reflexivitáson keresné azokat a „réseket”, melyek a – programszerű posztmodern esztétikának ellentmondó – személyesebb elégikus megszólalást is lehetővé teszik. Így jön tehát létre egy olyan *belső beszéd* a lírai beszélő szólamában, melyben egyszerre jut szóhoz az ironikus és az elégikus lírai szubjektum. Schiller líraelméleti tipológiájának fogalmaival élve: az „Ich” ironikusan reflektál az elégikus „Selbst”-re. Alighanem egy olyasfajta történeti-poétikai dinamikáról van itt szó, mely az alábbi kérdést indukálja: „léteznek-e a nyelvben [...] olyan formák, amelyek – miközben tudtul adják a műfajokat – önmaguk még nem műfajok?” (TODOROV 1988; 290). Az általam elégiko-ironikusnak nevezett poétikai, kváziműfaji jelenség éppen valami ilyesminek látszik a mai magyar lírában, olyan nyelvi formának, mely önmagában nem műfaj, de „tudtul ad” egy műfajt. Mindez feltehetőleg összefügg azzal a tendenciával is, mely a neoavantgárd relatív visszaszorulásával újratert nyitott a kortárs magyar költészetben az *ontologizáló* típusú lírának.

Az alábbiakban a vázolt műfajelméleti kérdést – az elégia öndefiníciós kísérleteivel a középpontban – elsősorban a *baudelaire-i*, másodsorban, inkább érintőlegesen a *rilkei elégia* hatástörténeti összefüggésében tárgyalom, melyek a műfaj európai történetében a modernség két eltérő, ám megkerülhetetlen korszakküszöbét jelölik.

Dolgozatom hosszabb változatában a kortárs magyar költészet olyan alkotóit veszem számba, mint Parti Nagy Lajos, Rakovszky Zsuzsa, Tózsér Árpád, Kemény István, Tóth Krisztina, Vörös István, Lackfi János, Géczy János, Jász Attila vagy Turczy István, e tanulmányomban pedig Kemény István verseire helyezem a hangsúlyt. Áttekintve néhány kötetet az utóbbi egy-másfél év magyar líraterméséből, az látható, hogy az elégia műfaja vagy a műfajhoz kötődő poétikai kísérletek, illetve az elégiko-ironikus

hang valóban meglepően sok helyen tűnik föl. Gondolok itt olyan kötetekre, egyes részleteikben mint Tőzsér Árpád *Imágók* című könyve, Térey János *Őszi hadjárat* című gyűjteményes kötete, Lackfi János *Szóvihar* című gyűjteményes kötete, Tóth Krisztina *Világadapter* vagy Géczi János *Törek* című kötete, Jász Attila *El* című könyve vagy Turczy István *Üresség* című, *Elégia a másnapért, hajnaltól hajnalig, négy tételben* alcímet viselő legutóbbi verseskötete, valamint Vörös István megjelenés előtt álló legújabb verseskönyve, elégiagyűjteménye, melynek címe az *Elégia lakói*.

Paródiából „elég”. Kortárs előzmények

Tanulmányom hosszabb változatában két olyan költői életmű is szerepel, melyek érvelésben döntő jelentőségűek, tárgyalásuk azonban ennek az írásnak a kereteit meghaladja: Petri György és Parti Nagy Lajos költészetéről van szó, melyek mindegyikében meghatározónak mutatkozik az általam vázolt poétikai jelenség. A Petri-versek, és nem csupán az utolsó kötet, az *Amíg lehet* darabjai, eminens példái az elégia műfaj centrális jelenlétének, illetve az „elégiko-ironikusnak”, mégpedig szoros összefüggésben alapvető *etikai* irányultságukkal. A Petri-líra a gyűjtőpontja annak a poétikai tendenciának, amiről gondolkodom. Petri és Kemény esetében is – véleményem szerint – az életmű *korszakküszöb*jellege hordozza az elégikus látásmódhoz, a baudelaire-i mintához s ezen belül is a *spleen*hez való erőteljes kötődést. Az alábbi példából is látható, hogy a *műfaj* mint olyan erendően *intertextuális* alakzat.

„Kedves Mihály s Dezső, egy részét már tudom / annak, amit ti / tudatok, elindultam a ti utatokon, / elkezdtelek titeket óvatosan követni. S nem is vacog a fogam, legalábbis nem nagyon. / Utánozhatatlan féregmozgásomat, / ahogy így rákmenetben / hátrálok, hátrálok, kívülebbre szüntelen / (vagy inkább lebegek, pangó vizen moszat?), / nem csinálja utánam egyőtök sem.”

(*Kis elégia*)

Nem tudom azonban szó nélkül hagyni, hogy Petri ugyanakkor épp utolsó kötetében, az *Amíg lehet*ben hajt végre egy, hogy így mondjam, elégialebontó, elégiamegsemmisítő poétikai gesztust *A Dunánál* palimpszeszttel, amennyiben itt József Attila kultikus versének éppen az elégikus minőségét dekonstruálja.

„Szép nagy folyam ez, több rokonomat belelőtték, / úsztak lótetemek, hullák '44-ben, [...] Kedves Attila, Duna nincs már. / Hol vagyunk már attól, / hogy dinnyehéj: a szar úszik, durva ipari szenny. / A Te Dunád már nincs. Gyorsforgalmi út. / Nem lehet, nem érdemes már odamenni. [...] / De azért... Én azt mondom, hogy NEM. / Hagyjunk már végre föl a reménnyel. / Lehet élni hit és perspektíva nélkül. [...] / Jövő nincs.”

Mint az közismert, Petri költészetének esetében a személyesség kérdése önmagában is rendkívül komplex, a mai napig eleven vita tárgya a recepcióban. Éppen ezért aligha lehetne komolyan beszélni a Petri-féle elégia, illetve elégikusság kérdéséről ennek a problémának a tárgyalása nélkül. Itt és most csak egy rövid utalást tudok tenni a Petri-recepcióra, Horváth Kornélia Petri-monográfiájára hivatkozva (HORVÁTH 2012), valamint Tamás Ferencet idézve, aki a *Csak egy személy* kapcsán „elégikus tónusról” beszél (TAMÁS 2004; 42).

Fontos megjegyeznünk, hogy már József Attila *Elégiájában* (1933) is fellelhető az *ironikus* mozzanat.⁹ Ebben a költeményben, mely a műfaji kánon egyik mérföldköve a modernség magyar lírájában, a lírai beszélő – miközben felhasználja és újjáalakítja az elégia műfaji hagyományát – önmagához és a világhoz egyszersmind ironikusan is viszonyul.¹⁰

„Ezzel kapcsolatban maga Blanchot írja – olvashatjuk Todorovnál: »Ha igaz, hogy Joyce a regényformát úgy zúzza szét, hogy rendhagyóan jeleníti meg, akkor ő azt a gyanút kelti, hogy ez a forma most a módosulásai révén létezik. [...] Minden úgy történik a regényirodalomban – és valószínűleg az irodalom egészében is –, mintha a szabályt sohasem tudnánk felismerni, azt a kivételt leszámítva, amelyik megszünteti azt: a szabályt vagy pontosabban azt a centrumot, aminek az a bizonyos mű a bizonytalan állítása, a már eleve destruktív manifesztációja, a pillanatnyi és rövidesen negatív-vá váló megjelenítése» (TODOROV 1988; 284).

A magyar későmodernség lírájából a Weöres-életmű alighanem megkerülhetetlen hatástörténeti előzménye az engem foglalkoztató kérdésnek: a kortárs magyar költészet egyik jelentős előzményeként áll előttünk a Weöres-líra az elégiko-ironikus modalitás vonatkozásában is.¹¹

⁹ Vö. például SZABOLCSI 1987; 143.

¹⁰ S nem kevésbé fontos, hogy a „*te kemény lélek, te lány képzelet!*” kezdetű költemény az *önmegszólító* verstípus egyik reprezentatív példája a magyar modernségben. Vö. NÉMETH G. 1987; 264–297, illetve KULCSÁR-SZABÓ 1997.

¹¹ Erről lásd egy korábbi tanulmányomat: SZÁVAI 2016; 87–101.

Gondolatmenetem eredeti inspirátora Parti Nagy Lajos költészete volt, mely meggyőződésem szerint az egyik legtipikusabb hordozója az elégiko-ironikusnak a mai magyar lírában. A Parti Nagy-recepcióban némileg el-sikkadni látszik e líra látens, sokszor önmagát is elrejtő, mégis határozott markere: az *elégikus* hangoltság. Ezt a minőséget nemcsak az értelmező, de maga a Parti Nagy-vers is hajlamos lefedni, nehezen hozzáférhetővé tenni: s alighanem éppen az ironia, illetve a paródia alakzatával „zárja el az utat” az elégikus olvasás lehetősége elől. Ha azonban e verseket hatástörténeti perspektívában olvassuk, kimondottan szembetűnővé válik erőteljes kötődésük az elégia műfajtörténeti hagyományához – különösen élesen látszik mindez a Kosztolányi-parafrázisokban. De a *Grafitnesz* című kötetből számtalan példát hozhatunk ezen túl is, nemcsak az *Őszi Hedwigekből* vagy az *Őszológiai gyakorlatokból*, hanem éppúgy az *hommage*-versekből, mint például a *Csorba-kertet*, az *Alaplapot*, a *Kis őszi rádióverset*.

„Csak mint egy táj, mely belém olvasódott, / csak mint alaplap, granulált egész. / Egy hús-vér térkép, földabrosz, vigasz, / csirke toll, hőség, nyelvszag, puskaporszag, / vérsült vadászok, melltartók, egy ország, / mint éltető és szép reménytelenség. / Azt kéne megköszönni, hogy volt, / s csak úgy lehet, lehetne, hogy leszünk.”

(*Alaplap. Mészöly Miklós halálakor*)

Sőt – bármily meglepő – a *Rókatárgy alkonyatkor* című ikonikus Parti Nagy-versben is fellelhetők az elégia műfaji nyomai, illetve az elégiko-ironikus modalitás – miközben a verset egyszerűbb és bevettebb a „nyelvhús”-poétika, az ironikus, a palimpszesztikus és dekonstruktőr aspektus felől olvasni. Mégis az *Egy lopott kádé* talán a legjobb példa, mely Kosztolányi *Ha negyvenéves...* kezdetű nevezetes elégiáját írja újra.

Minthogy azonban a Parti Nagy-líra hatástörténeti beágyazottsága kétségtelenül a magyar költészet vonatkozásában relevánsabb, figyelmemet a továbbiakban az úgynevezett kilencvenes évek költészete irányába fordítom.

Az eperfa lombja. Kemény István elégiáiról és ironiájáról

Kemény István költői életművében élesen körvonalazódik a fent vázolt dinamika, amit elégiko-ironikusként írok le. Ez a költészet történeti szituáltságánál fogva sokszorosán túl van – a Kemény számára egyébiránt kultikus jelentőségű – Ady elégikus „minden Egész eltörött” élményén, a klasszikus modernség „klasszikus” tapasztalatán. Még akkor is,

ha legújabb kötetében, a *Lúdbőr* című esszékötetben azt állítja e verssorról, hogy „ez pedig a Verssorom”. Adysan, nagybetűvel írva. Miközben az Ady-féle hagyományhoz fűződő alapvető jelentőségű és komplex viszonya sokkal inkább affirmatív, mintsem ironikus, s így gyakorta elégikus vagy kvázielégikus. A kötet legrövidebb, ötsoros (!) kisesszéjét, melyet a nevezetes Ady-elégiának szentelt, így folytatja: „A lehető legtömörebben nevez meg azt a nagyon nagy bajt, amibe a modern emberi tudat jutott. Felelőst nem nevez meg, megoldást nem tud, és nem szól a világ keletkezéséről és végéről se. De még így is ez a verssor a csúcsa az általam ismert költészetnek.”¹² Jó példa ugyanerre a *Valami a vérről* című vers (1997–1998), mely szinte leplezetlen Ady-parafrázis.

„Az élet dönt fát a hintó elé, maga az élet” verskezdet, mely – Ady jellegzetes ismétléses retorikáját idézve – kvázi refrénszerűen tér majd vissza újra meg újra „az élet, az élet” fordulattal – elégikusan idézi fel elődjének számos poétikai gesztusát, jellegzetes prozódiai megoldásait. De a zárlat megcsavarja, kifordítja az alapmodalitást: a nagy költői mintához való identifikáló kötődés, benne az Ady-féle elégia műfaji modelljéhez való adaptációval itt a visszajára fordul: a „*dúdolva, füttyükve halsz meg, te hülye*” zárlatban a *Valami a vérről* mintegy leválik irodalomtörténeti és műfaji mintájáról, s ezzel a dekonstruktív gesztussal az elégikus beszédmód átvált (ön)ironikusba. Még pontosabban, ha innen, a dekonstruktív zárlat felől olvassuk újra a versszöveget, feltűnik, hogy az elégikus alaphang (mely önmagában is imitáció, vagyis eleve osztott, „polifonikus” lírai hang) voltaképpen már az első soroktól átítatódik egyfajta ironikus árnyalattal, vagyis a vers beszédmódja lényegében eleve elégiko-ironikus.

Ez a fajta „műfajbillegetető” eljárás Derrida emlékezetes kijelentését idézi, miszerint a szöveg a műfajhoz nem az odatartozás, hanem a részvétel módjára kötődik, majd leválik róla (DERRIDA–RONELL 1980; 55–81).

Mégis döntő törekvés e lírában, hogy a költői szubjektum nem mond le a Titok, az „egy” kereséséről, s szüntelenül letűnt korok, süllyedő kultúrák s mindenfajta dekadencia *archeológiájára* vállalkozik, ami az egyik legsajátosabb poétikai jegye. Pontosabban, ha folytonosan azzal is szembesíti magát a lírai beszélő, hogy az „egy” integritása megszűnt („*Nem dönt össze a világ. / Ez már nem az a világ. / ami összedől*”), azt valamiképpen ebben az elsüllyedt, feledésbe merült dimenzióban mégis felmutatni véli. „[...] *Családom / kérvények fő érve, magáról a család szóról máig is a régi / jut az eszem-*

¹² Kemény István: *Lúdbőr*. Magvető, Budapest, 2017; 208.

be *A kertről az a kert, a mindenről az a / minden*. [...]” – olvashatjuk a *Tíz csillag* című (1996), a gyerekkorra meglehetősen ironikusan emlékező lírai narratíva elégikus zárószakaszában. S éppen itt, e kettősségben, e felismeréshez fűződő ambivalens viszonyában találja meg a helyét a Kemény-féle elégiko-ironikus, még akkor is, ha az idézett versben az elégia műfaji hagyománya kerekedik felül.

Az *Elégiácska* verscím, mely *A királynál* című kötet (2012) nyitóverse – vagyis hangsúlyos pozícióban van – önmagában is sokatmondó szempontból, az elégia műfajának jelenkori játéktérét illetően: „[...] *Az élményeim keletkeznek, / az emlékeim kárba vesznek. / Mint a kondenzcsík, most kicsit látsszom.*” Itt tehát maga a műfaj is csak ironikusan, groteszkbe hajlón kicsinyített változatában jelenik meg. Mintha a jelenkorról tehát, mely a 2012-es kötet egyik súlyponti témája, csak ebben a hangfekvésben lehetne már beszélni.

„A műfajok intézményként léteznek, hogy az olvasók számára mint »elvárási horizontok«, a szerzők számára mint az »írás modelljei« funkcionálnak. Ez valójában a műfajok történeti létezésének két aspektusa (vagy [...] annak a metadiszkurzív közlésfolyamatnak az aspektusai, amelyeknek a műfajok a tárgyai). Egyfelől a szerzők egy létező műfaji rendszer funkcionálásaként (ami nem azt jelenti, hogy ezzel összhangban) írnak, amit a szövegben és azon kívül is demonstrálhatnak, sőt valamiképpen a kettő között is: a könyv borítóján. [...] Másfelől az olvasók egy műfaji rendszer funkcionálásaként olvasnak, (mindazonáltal nem szükségszerű, hogy tudatában legyenek ennek a rendszernek)” (TODOROV 1988; 287).

A – részben *történelmi – büntudat*, mely e költészet egyik központi témája, egyfajta játék részeként jelenik meg Keménynél¹³ (e tekintetben vitathatatlanul a posztmodern poétika jegyében), s feltétlenül bizonyos távolságból, következőképpen (ön)ironikusan. Ám az ironikus távolságtartás az életműben – az *Élőbeszéd* s főképp *A királynál* kötettől kezdődően – egyre inkább átfordul az elégia két síkjának távolságába, a valóságos és az ideális feszültségébe: a költő etikai felelősségének, büntudatának, történelemmel szemben érzett felelősségvállalásának – Adyt, másfelől Petrit idéző – afirmációjaként. Pontosabban a felelősségvállalás anakronisztikusnak tűnő gesztusához való egyre kevésbé ironikus, ezzel egy időben egyre inkább elégikus viszonyaként. Az irónia szubjektummegosztó, éneltválító mozgása így közelít Kemény István – sommásan posztmodernnek mondott – lírájában egyre inkább az elégiának a valóságtól az ideál (itt etikai

ideál, másként ideális költői szerep) irányába való mozgása felé. Így közelít az ironia egyre erőteljesebben az elégia felé. De a kérdés, mint láttuk és látni fogjuk, nem ilyen egyszerű: nem írható le a maga komplexitásában az elégia klasszikus műfaj-meghatározásának bipoláris modelljével („valóság”/„ideál”). Ahogy a versekben az ironikustól az elégikus felé tartó mozgás sem egyirányú, hanem dinamikusan oda-vissza tartó, változó.

E szempontból is jelentőségteljes a *Valami a vérről* kötet, sőt az életmű egyik nagy verse, az *Eperfa lombja* (1996), amit egy másik nagy vers, az *Egy nap élet* mellett – a gondolatmenetemben jelzett megszorításokkal, vagyis a mai irodalomtudomány műfajkritikai beállítódása ellenére is – egészében és egyszerűen *elégiának* neveznék, a kortárs magyar elégia egyik jellegzetes és jelentős példájának: „Honnan tudjam, mit láttam még működésben? / Mi volt az a bácsi ott a napsütésben? [...] Akkor már húsz éve volt délben is este, / öt éves sem voltam, nem tűnt fel az este, / aznap kérdeztem csak, mért van mindig este, / azt mondtad, butuskám, hiszen nincs is este! / nem hittem, de este tényleg jött az este, / megmutattad látod, ez most tényleg este, / cigarettás kézzel legyintettél: »édes! / sétapálcát láttál, ma már neveléses!» / Akkor a régi volt éppen eltűnőben, / volt minek eltűnni abban az időben [...]. A nagy villany aznap nem volt csak leoltva, / aznap kavargott úgy az eperfa lombja, / mesétekből egyszer látszott, hogy kíméltek, / aznap kérdeztem meg a sötét miértet.” Miközben nem hagyhatom említés nélkül, hogy a vers a *Toldi* prozódiai szerkezetére játszik rá, sőt motivikájában, elbeszélői perspektívájában akár a *Toldi estéjére*, s ennyiben az irodalmi hagyománnyal folytatott párbeszéde megint csak kétszólamú: az elégikus alaphangba óhatatlanul beszüremkedik az ironikus, önironikus, olykor már-már parodisztikus felhang (lásd például: „»sétapálcát láttál, ma már neveléses!«”).

Mindez az értelmezőt arra készteti, hogy kritikailag gondolja újra e líra posztmodern szituáltságát. Persze azt is látnunk kell, hogy időközben a mai magyar költészet diszkurzusterei e tekintetben is jócskán átrendeződtek.

Az elégikus beszédpozíció a Kemény-versekben a *Valami a vérről* kötet óta elsődlegesen a férfikor beszédpozíciója, ami – a *Hideg* című kötetig, mely e szempontból fordulópont – az apa elvesztésének témája köré szerveződő verstérben bontakozik ki a legerőteljesebben, majd a privát beszédhelyzetek mellett egyre nagyobb teret kapnak a közéleti beszédhelyzetek: s ezek az alapvetően ironikus, sőt parodisztikus, mi több, szarkasztikus költői megszólalások olykor ugyancsak „belecsúsznak” az elégikusba. Pontosan azért, mert véresen komolyak. Ebből a szempontból nyilván-

valóan *A királynál* című kötet versei a leginkább relevánsak. Az imént vázolt elv szerint működnek az elhíresült közéleti darabok: *A Kossuth-téren*, a *Nyakkendő*, az *Egyiptomi csürhe* címűekben az ironikus-parodisztikus alapozású lírai narratíva, közéleti látlelet, egy ponton elégikusba vált át: pontosan az történik, amit az elégia műfajának schilleri meghatározása a „valóságos” és az „ideális” feszültségeként nevez meg. Pontosabban a kérdés ennél is bonyolultabb, hiszen Kemény István költészete kezdeteitől felszámolja és aláássa épp az olyan bipoláris fogalmak relevanciáját, mint „valóságos” és „ideális”. Igen: ennyiben, ezen a szinten e líra kétségtelenül posztmodernnek mutatkozik. De nézőpontomból is a *Búcsúlevél*, Kemény alkalmasint legismertebb, a szélesebb olvasóközönséghez is eljutó verse a legrepresentánsabb költemény, melyben az iróniának az elégia felé tartó mozgását, sőt az elégikus hangvétel fokozatos szövegbeli eluralkodását nem lehet nem észrevenni: „Édes hazám, szerettelek, / úgy tettél te is, mint aki szeret: / a tankönyveid és a költőid is / azt mondták, hű fiad legyek. / [...] Amíg élek, úton leszek: / használni akarom a szívemet. / A fejemben szólal majd meg, ha csengetsz, / édes hazám, szerettelek.”

„Ki gondolta volna, hogy pont a szelíd Kemény fogja a magyar közéleti költészetet megújítani *Búcsúlevél* című versével? Kiderült, van olyan erős, hogy ezt a terhet, ha tetszik, keresztet is elbírja. Nem hogy elbírja, de könnyedén, mégis méltósággal viszi tovább, mert valakinek ezt is meg kell tennie.”¹⁴

Kemény István költészete éppen azt példázza, hogy a posztmodern kori lírára vonatkozóan sem érvényes minden esetben, hogy „az aposztrofikus pozíció, a költői beszéd retorizálódása meggyengíti a szimbolikus beszédet” (BÓKAY 2003). Kemény lírai műve sajátos szintézisét alkotja tehát a líraiság *posztmodern* retorizálódásának és a korábbi történeti paradigmához tartozó *szimbolikus* versbeszéd nem kizárólag ironikus fenntartásának-fenntarthatóságának. Itt utalnék arra, hogy Antoine Compagnon a műfajoknak éppen a *retorika* általi rehabilitációjáról beszél (COMPAGNON 2006).

Spleen és ideál. Baudelaire, Ady és Kemény

Aligha vitatható, hogy a modern európai költészetre jellemző *szimbolikus* versbeszéd, vagyis az európai szimbolizmus alapjait Baudelaire rakta le. Innen tekintve a máig nem megnyugtatóan lezárt vita, mely Ady szimbolizmusa és annak baudelaire-i öröksége körül Ady költői színre lépése

óta folyik, szinte megkerülhetetlenné teszi azt a kérdéshorizontot, mely a Kemény-versek baudelaire-i mintázatai felé irányul.

Még akkor is, ha a kérdést jóval bonyolultabbá teszi, amit Todorov állít, s amit egyetértőleg idézek: „Nem kétséges, hogy a szimbolizmus irodalmi mozgalom történetileg létezett, de ez nem bizonyítja azt, hogy a részeseinek tekintett szerzők művei közös diszkurzív tulajdonságokkal rendelkeznek (a jelentékteleneket leszámítva)” (TODOROV 1988; 288).

A műfaj európai történetében – a modernség korszakküszöbét jelölő – *baudelaire-i elégiának* annál nagyobb jelentőséget kell tulajdonítsunk, hogy a Baudelaire-mű, benne a *Spleen és ideál* elégiáinak hatása, szervesen beépült a *Nyugat* első nemzedékének poétikájába.

„Halálának ötvenedik évfordulójára Baudelaire-t a magyar költészet önmaga modernségének klasszikusaként örökbe fogadta. [...] Maga Baudelaire sajátította el az újjáteremtett magyar költői nyelv minden csínját-bínját – a Nyugat örökségéről a mindenkori kortárs költészetben voltaképpen a mai napig nem lehet Baudelaire öröksége nélkül beszélni” (KARÁTSZON 1994; 19–20).

Megpróbálom tehát vázlatosan felrajzolni az elégikus hagyomány baudelaire-i örökségének nyomait Kemény István költői munkásságában. Baudelaire *Spleen*jeit hívom segítségül, hogy megkíséreljem láthatóvá tenni – ezen a látszólag önkényesen kiragadott, általam valóban relevánsnak gondolt példán keresztül – az elégia műfaj európai hagyományának organikus továbbélését a jelenkori magyar költészetben.

Baudelaire-t, akit éppen Kemény „költője”, Ady („Ő a költőm”¹⁵) nevezett „*szenvédő, gyászos ősiünknek*” (KARÁTSZON 1994; 10), vagyis egy olyan hangfekvésben beszélt a magyar líratörténeti modernség alkalmassint legfontosabb európai forrásáról, mely maga is közel van az elégikus-hoz. Egy merész, kissé sommás, sőt provokatív kijelentést megkockáztatva: Kemény István költészete – legalábbis *A királynál* című kötetig – ebből a perspektívából tekintve a *spleen és ideál* költészetének látszik.

Kemény baudelaire-i kötődését kevésbé reflektálta eddig a kritikai recepció. Igaz, ez az örökség talán valóban nem annyira szembeötlő első látásra. Bodor Béla *Élőbeszéd*ről írott kritikája azonban röviden, ám lényeglátóan érinti az általam firtatott kérdést: „És akkor vissza a rövidebb, magukban, vagy a *Fel és alá az érdeleti állomáson* ciklusban található egyes darabokhoz. [...] Ha a hosszabb darabokat az 1930-as évek prózájához hasonlítottam, ezek a versek még korábbi dolgokat, Adyt, Rilket, helyen-

¹⁵ Kemény István: *Lúdbőr*. Magvető, Budapest, 2017; 208.

ként Baudelaire-t juttatják eszembe. Mintha Kemény annál a pontnál keresne feleleveníthető poétikai szisztémákat, ahol a szimbolizmus kezdett elválni a romantikától, a szimbólum a metaforától és az allegóriától” (BO-DOR 2006).

Itt és most a magam részéről az elégia műfaji hagyományának, átörökítésének a kontextusára kell szorítkoznom. Azt azonban szükségesnek érzem jelezni, hogy Kemény István markáns poétikai, nyelvi, sőt etikai távolságtartása a mindenkori kanonikus trendektől¹⁶, ami sajátosan paradox viszonyban áll azzal a ténnyel, hogy irodalmi munkássága és tevékenysége a mai magyar költészetben nemcsak centrális, de meghatározóan kánonalakító is¹⁷, mélyen rokon olyan nagy magyar és európai modernnek kánonalapító kívülállásával, betagozódásnak való ellenállásával, mint Ady, Kafka vagy éppen Baudelaire. Ennek a – mondjuk így – „bennfentes kívülállásnak” megvoltak a maga manírjai Kemény korai költészetében, és egyre letisztultabb formái jöttek létre nagyjából a *Hideg* kötettől kezdődően. De a kívülállás/kívül nem állás dilemma nem tűnik el Kemény műveiből, így legutolsó kötetében, a *Lúdbőr*-ben is reflektálódik, például így: „A nagy közös degenerációtól tartok. És még a *kívülmaradástól*. Hogy időutazó leszek, egyedül, egyre távolabbra menekülve előre a jövőbe, a fénylő, sivár napsütésbe.”¹⁸ Egy fontos pályatársat idézve: „Kemény mindenekelőtt művész, érdemes és kiváló, halk szavú és világosan beszélő, visszahúzó és határozottan jelen lévő, száraz és szenvedélyes, esett és elegáns – és folytathatnám.”¹⁹

Kosztolányi írja 1906-ban Baudelaire-ről, hogy „szüksége volt a melankólia félhomályára, a bánat alkonyára. [...] Büszkén vallotta magát dekadens, sátánpoétának. A különködés kicsinyes és ellenszenves. Baudelaire-t azonban éppen ez teszi nagygyá és költővé.” Nagyon leegyszerűsítve: Baudelaire öröksége a mai magyar lírában – különös tekintettel az elégia műfajára – nyilván ezzel a két mozzanattal is összefügg valahol: a melankólia és a különködés vagy *manière* mozzanatával.

Baudelaire különködéséről olyan feljegyzések maradtak fenn a kortársaitól, miszerint egyszer zöldre festette a haját, máskor egy gyönyörű hajkoronájú lányról azt találta mondani: szép lenne, ha nem a saját haját visel-

¹⁶ Ez a fajta távolságtartás bontakozik ki a legújabb kötetben, a *Lúdbőr*-ben is.

¹⁷ A tavaly megjelent *Turista és zarándok* című tanulmánykötet egyenesen iskolaalapítóról beszél. Vö. BALAJTHY-BORSIK 2016.

¹⁸ Kemény István: Időgép. In *Lúdbőr*, 14. (Kiemelés tőlem – Sz. D.)

¹⁹ Parti Nagy Lajos laudációja Kemény István *Élőbeszéd* című kötetének PALLÁDIUM-DÍJáért, 2007. Forrás: *Élet és Irodalom*, 2007. március 2., 9. szám

né, hanem műhajat. Kemény esetében persze ilyesfajta különködésről szó sincs. De a korai verseiben csakugyan markáns jegyei látszanak a baudelaire-i „dendizmusnak”, önmítoszteremtésnek vagy manírnak.

Tudjuk jól, hogy az Ady körül rendkívül gyorsan kitörő ádáz és heves vita egyik gócpontja éppen Baudelaire volt. Ady Endre írja (aki egy 1907-es, *Budapesti Szemle*-beli maliciózus kritika szerint „a magyar Baudelaire-nek képzeli magát”²⁰), hogy „Baudelaire, akinek élete hidegebb és természetesen még elegánsabb a hírénel, a Démonról dalol okosakat. Ez a Démon nincs is, mink magunk vagyunk, de mégis van ez a Démon »képzelt okot ad, száz hazug mentséget s kapatja ajkunk gonosz italokra.«”²¹ Éppen Keményre érvényes különösen a kortárs magyar költészetből, hogy a „Démonról dalol okosakat”. Két véglet rajzolódik ki Kemény baudelaire-iánus „démoni dalain” belül a *Majdnem fekete* (1999) („Van egy angyal odaát Amerikában, / és majdnem fekete. Ha még odaát van” – így a verszárlat) a maga kváziangelizmusában és az *Élőbeszéd*-beli Káin-ciklus között, mely több pontján túl van az ironián, s számomra leginkább paródiatorozatként olvasható (*Egy hét az öreg Káinnál*, 2004–2005). A Kemény-féle Káin-versek önnön hatástörténeti előzményeiket – Baudelaire *Ábel és Káin*, illetve Ady *Káin megölte Ábelt* című darabjainak (melyek evidens módon egymás közt is hatásvizonyban állnak) romantikus hagyományba ágyazottságát lebontják, s az intertextuális áthallások a zsidó-keresztény alapmítosz e nevezetes lírai palimpszesztjeit úgy kontextualizálják újra, úgy teszik kortárs költői „élőbeszéddé”, hogy a „démoni dal” regiszterétől az ironia távolságtartásán át a mélyen dekonstruktív paródia irányába mozdítják el.

Jean Starobinski nagyszerű könyvében, a *Visszatükröződő melankóliá*-ban Baudelaire költészetét a *melankólia* kultúrtörténeti összefüggésében olvassa. Mi több, *A hattyú* című költeményt a schilleri értelemben vett „szentimentális elégia” műfaji reprezentálásának tekinti: „*A romlás virágai* című kötet első részének alcíme, a *Spleen és ideál* viszonylag pontosan megfeleltethető a schilleri kategóriáknak” – írja a szerző (STAROBINSKI 2006; 199).

Gondolatmenetem szempontjából különös figyelmet érdemel, hogy Starobinski a melankóliát, illetve az elégikus modalitást a *megszólító, aposztrófikus* beszédpozícióval hozza összefüggésbe: „*A Hattyú* [...] remek

²⁰ Idézi KARÁTSON 1994; 17.

²¹ Idézi Szegzárdy-Csengery József Ady *Vallomások és tanulmányok* című kötetéből: Charles Baudelaire: *Poemes choisis. Válogatott versek*. Vál. SZEGZÁRDY-CSENGERY József. Corvina, Budapest, 1957; 353.

példáját szolgáltatja annak, amit Schiller *A naiv és szentimentális költészet-ről* című híres tanulmányában (1795) »szentimentális *elégianak*« nevez. Ennek a hozzáállásnak egyik változata a szentimentális *idill*: Baudelaire-nek ez eszébe is jut, amikor a *Párizsi képek* nyitó versében – hangjában persze az álnaivitás *iróniájával* – kijelenti: »És álmodni fogok [...] minden gyermeket, mit az Idill szeret« (Szabó Lőrinc fordítása)” (STAROBINSKI 2006; 199).

Jelentőségteljes számomra az is, hogy *A romlás virágai* kérdéses darabját a költő Victor Hugónak ajánlja. Vagyis a megszületőben lévő modern azt az európai líratörténeti hagyományt, melyből kinő, épp az *elégia* műfaján keresztül szólítja és szólaltatja meg. Ahogy annak is jelentőséget kell tulajdonítanunk, hogy a *Visszatükröződő melankólia* szerzője *A Hattyúban* feltárja az Ovidiusra vonatkozó allúziókat²², illetve az önmagát elégia-ként identifikáló versben felfedi az ironia mozzanatát – *autopoétikus* vers és *elégiko-ironikus* olvasásmód szerves összefüggését példázva.

Az eddig mondottakat a *Fel és alá az érldligeti állomáson* példájával szeretném illusztrálni. Kemény ebben az emblematikus versében a hagyományt több szinten is lebontja és újraépíti, s ezen belül az elégia műfaji hagyományát is.

A vers emlékezetes refrénszerűen ismétlődő szekvenciája: „Az ilyen alakokat hogy megvettem, / az ilyen figurákat hogy sajnáltam”²³ kerül visszavonásra a zárlatban: „Nem sajnálok, és nem vetek meg, / célt akarok és könnyű lelket, / ha együtt nem megy, jó úgy, ahogy van: / zengő érc fölött, személyvagonban. / De nem tudom.” E ponton végső soron a *Fel és alá... ellenelégia/antielégia* programját semmisíti meg, dekonstruálja a verszárlat. A versbeszélő mindedig – pontosabban a „Szomorkás csönd lesz...” kez-

²² „Megfordítást találunk két kép között is, az egyik az állat »görcsös nyaka«, melyet a »gúnyos, zordkék ég« felé tart, a másik pedig »az üres sír mellett« görnyedt extázisban síró Andromaché ezzel kontrasztban álló testtartása. A hattyú alakja által hangsúlyozott függőleges dimenzió az égben tapasztalható hiányra, távollétre utal – olyasmire, mint amivel Andromaché gyászának is szembesülnie kellett, amikor a mesterként folyó hazugságával és a síremlék ürességével találkozott. [...] Azon a ponton, ahol az állat »mohó csőrét fölfelé tartja«, a mozdulat ironikus jellemzőképp Baudelaire »Ovidius emberével« az ember függőleges testtartásának antik dicshatására tesz célzást” (STAROBINSKI 2006; 205).

²³ „Ez a dikció nem úgy élő, mint az érldligeti állomáson folyó beszéd, ezt, az egész érldligeti állomást nagyon meg kell dolgozni, élővé kell nyüstölni ahhoz, hogy pont olyan legyen, mint, és mégse, a költői nyelv már csak ilyen.” Parti Nagy Lajos laudációja Kemény István *Élőbeszéd* című kötetének PALLADIUM-DÍJÁért, 2007. Forrás: *Élet és Irodalom*, 2007. március 2., 9. szám.

detű versszakig – minden erőfeszítésével azon volt, hogy megpróbáljon a múlthoz, gyökerekhez, gyerekkorhoz, szülőhelyhez nem nosztalgikusan, azaz nem az elégia műfaji konvencióinak megfelelően viszonyulni. A vers utolsó szakaszáig a vers alanya abban érdekelt, hogy távol tartsa magát az elégikus hangoltságtól, s az emlékező én a jelen valóságát kezdetben éppúgy igyekszik több mint ironikusan, már-már szarkasztikusan megjeleníteni, mint a csöppet sem elégikusan idealizált múltat, mely ekként nem értékvesztésgékként jelenik meg. De ez a költemény (mely alighanem az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb magyar költői teljesítménye) számomra éppen azt mondja, sőt talán épp attól jelentős, hogy – mintegy performatív gesztussal – a vers úgy írja „önmagát” tovább, hogy azt teszi láthatóvá, hogy ez a nosztalgialebontó program nem működik. A lírai beszéd a versszöveg előrehaladtával egyre inkább *hasadt*, s ez a hasadás elsősorban nem a jelenbeli én és a múltbeli én között áll fenn, hanem a jelenben megszólaló lírai szubjektumon belül történik meg. Egy olyan *belső szöveg* íródik be egyre nagyobb erővel a *Fel és alá...* szövegébe, melyben az ironikus beszélő egyre inkább elégikus hangra tesz szert, másként: az én önreprezentációjában az ironikus én megszólítja az elégikusot. S ez éppúgy érvényes a személyes emlékezetre, a költői számvetés magánmitológiájára, személyes lírai memoárjára, mint a kollektív emlékezetre: az a párbeszéd, melyet a vers az irodalmi hagyománnyal folytat (Radnóti, József Attila, Szent Pál), egyre markánsabban elégikus hangot ölt, hogy a verszárlatban teljesen felszámolja az ironikus-parodisztikus-groteszk elemeket – valami olyfajta sajátos *panaszként*, mely a hagyománnyal, a gyökerekkel való leszámolás képzetlenségének nosztalgiajától terhes. Vagyis egyre egyértelműbben az elégia műfaji sajátosságaihoz közelítve.

„Az a tény – jut itt érvényre Todorovot idézve, hogy a mű nem »engedelmeskedik« a saját műfajának, nem teszi ez utóbbit nemlétezővé. [...] ahhoz, hogy a szabályszegés mint olyan létezhessen, szükséges egy törvény, amit – természetesen meg fog szegni. [...] a normát csak a megszegése teszi láthatóvá, élővé” (TODOROV 1988; 284).

Spleen, szfinx, haláldal

A Baudelaire-recepciónak a ma is korszerűnek érzett hagyományában markánsan jelen is van ez az elidegeníthetetlennek mondott poétikai sajátosság: Jean-Pierre Richard-tól, a genfi iskola egyik nagy alakjától, aki kitűnő könyvében, a *Poésie et profondeur*-ben szintén felhívja a figyelmet arra a hasadásra, amely a Baudelaire-vers lírai énjét jellemzi egészen Jaussig, aki a *Spleen* kapcsán a megkettőződő „lírai én metamorfózisaiából” indul

ki, s azt állítja: „a »spleent« egyfajta világfélelemként kell felfogni, ami az énközpontú (pl. időbeli, térbeli) orientáció összeomlásából következik” (KULCSÁR-SZABÓ). Hangsúlyozza továbbá a Baudelaire-nél különösen gyakori aposztrophé megjelenését.

A *baudelaire-i* és a *rilkei elégia* autopoetikus jellegét idézi Kemény több fontos verse, például a *Haláldal/Égi harmónia* című párvers (1993–2001) – melyek voltaképpen autotextuális viszonyt alkotnak egymással – a költői beszéd a megszólítás vagy önmegszólítás egy igen sajátos változatára, a *név megszólítására* épül.²⁴ Az *önreflexió*, illetve az *autopoézis* sajátos esetével van tehát dolgunk, amennyiben a költemény a – név felé forduló – aposztrofikus invokációval önmagát mint költőt, vagy a költői név viselőjének énjét, s ezzel lényegében magát a *költészetet szólítja meg* – mégpedig ironikusan és egyben elégikusan. („Semminek nincs már neve / a nevek már szabadok / édes nevem, okos nevem / menj a tied közé.”)²⁵

Amellett, hogy Kemény itt a kései Kosztolányi-líra egyik nagy elégiaját, az *Esti Kornél énekét* idézi meg, ha a *Haláldalt* odatesszük Baudelaire megfelelő *Spleen*jei mellé, az fontos tanulságokkal szolgálhat. Azt láthatjuk ugyanis, hogy az mélyen rokon a baudelaire-i elégia számos poétikai eljárásával, s hogy a *Spleen és ideál* valóban a kortárs magyar elégia egyik fontos hatástörténeti előzményének mutatkozik – különös tekintettel a kilencvenes évek költészetének erőteljes ars poeticus jellegére. A *Haláldalt* olvasva egy új költői szubjektivitás megszületésének lehetünk tanúi, amint a saját név idegenségének verse a sajátta lett név versévé változik át. S mint ekként megszülető *szövegszobjektum*, az *ének a névvel való identifikációját* – paradox módon – megerősítő szóeseményt hív létre, mely végső soron a *költői identitás igénylésének* magasabb fokát teremti meg.

E ponton Kulcsár-Szabó Zoltán *II. Spleen*ről (Babits fordításában *Spleen!*) szóló tanulmányához fordulok segítségért, mely Jauss és De Man Baudelaire-olvasatát kommentálja, s mellyel koncepcióm több ponton is érintkezik. Jauss tudniillik a megkettőződő „lírai én metamorfózisaiából” indul ki, s azt állítja, „a »spleent« egyfajta világfélelemként kell felfogni, ami az énközpontú (pl. időbeli, térbeli) orientáció összeomlásából következik” (KULCSÁR-SZABÓ). Hangsúlyozza továbbá a Baudelaire-nél különösen gyakori aposztrophé megjelenését.

A *Haláldal/Égi harmónia* általam javasolt olvasatának (SZÁVAI 2009; 169–211) fényében különösen fontosnak tűnik, hogy Jauss interpretáció-

²⁴ Erről lásd egy korábbi tanulmányomat: SZÁVAI 2009; 169–211.

²⁵ A kilencvenes évek költészetének ars poeticus jellegét Prágai Tamás is hangsúlyozza fentebb hivatkozott tanulmányában.

ja arra a következtetésre jut, hogy ez a dal saját létrejöttét meséli el, vagyis végső soron a „költészet költészete” paradigmájában helyezi el a verset.²⁶

Ugyenezen összefüggésben utalnék De Man értelmezésének aspektusára, mely szerint a „Szfínx a lírai én legérvényesebb reprezentációjának tekinthető, amit szimbolikus volta is hangsúlyoz, valamint arra, hogy A Szfínxre mint szimbolikus alakzatra érvényes lehet az »önkifejezés« lírai attitűdje, azaz a verset sokkal jogosultabban lehetne a lírai én létrejöttének színreviteleként értelmezni. Ebből pedig az következhet, hogy a Szfínx valóban »énekel«, de amit énekel, az nem a *Spleen II* című vers, mintegy a sorok között van elrejtve: egy másik szöveg tehát, amelyhez nem lehet közvetlenül hozzáférni” (KULCSÁR-SZABÓ).

Nézőpontomból különös jelentőséggel bír, hogy „ez a szakadás, töredékesség vagy hiány a lírai én önprezentációjában ugyanis elhelyezhető abban az értelmezési keretben, amely a »szimbolizmus« modelljét szokta Baudelaire költészetéhez társítani”. Ahogy az is, hogy mindebben a szimbolizmus egy másfajta felfogásának lehetősége is rejlik, mégpedig a Walter Benjamin által megalapozott *allegorikus* értelmezési paradigmájának, mely a spleen lelkiállapotában az időbeli szakadék tapasztalatát a melankóliával hozza kapcsolatba. „A »spleen« tapasztalata tehát arra vonatkozik, hogy a versszöveg szükségszerűen tételez egy másik szöveget, amely azonban nem hozzáférhető” (KULCSÁR-SZABÓ).

Korábbi versértelmezésem e ponton osztozik Jauss „végletes önreflexivitás” felőli olvasatában, és igen közel kerül Benjamin Baudelaire-olvasatához, mely a „számvetés elégtelenségeként” tekint a *Spleen II.*-re, mely „szerint a »spleen« tapasztalata egyfajta kudarcként értelmezhető, miután a múltba való kiterjedés, az emlékezet »túlsordulása« nem juttatják el az ént egy rögzülő identitáshoz”.²⁷

Bár magam korábban De Man segítségével kíséreltem meg Kemény párversét megérteni, hogy a baudelaire-iánus Kemény a jaussi vagy a De Man-i olvasásmód szerint olvasható-e hitelesebben, az maradjon a Szfínx rejtélye...

²⁶ „[A]mi Baudelaire recepciótörténetének fényében nem is olyan különleges művelet, hiszen már Théophile Gautier híres előszavában is felfedezhető” (KULCSÁR-SZABÓ).

²⁷ Uo. További tanulmányozás tárgya lehetne a Baudelaire-lírában jellegzetes *chiasmusalakzatok* összevetése a Kemény-líra jelentős részét és a vizsgált párverset erősen átható chiasztikus eljárásokkal.

Irodalom

- BALAJTHY Ágnes–BORSIK Miklós (szerk.) (2016): *Turista és zarándok. Esszék és tanulmányok Kemény Istvánról*. Prae Kiadó, Jak-Füzetek, Budapest
- BODOR Béla (2006): „...*Betonperon, a gazban cigarettás...*” Kemény István: *Élőbeszéd című kötetéről* = *Litera*, 2006. június 03. <http://www.litera.hu/hirek/%E2%80%9E%E2%80%A6betonperon-a-gazban-cigarettas%E2%80%A6%E2%80%9D> (Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25.)
- BÓKAY Antal (2003): A líra öndekonstrukciója. In Bókay Antal–M. Sándorfi Edina (szerk.): *Keresztvez(öd)ések. Dekonstrukció, retorika és megértés a mai irodalomelméletben*. Janus/Gondolat, Budapest
- COMPAGNON, Antoine (2006): *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. Ford. Jeney Éva. Kalligram, Pozsony
- CULLER, Jonathan (2004): „Líraolvasás”. Ford. Füzi Izabella. In *Figurák*. Szerk. Füzi Izabella–Odorics Ferenc. Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged
- DE MAN, Paul (2002): Antropomorfizmus és trópus a lírában. Ford. Nemes Péter. In *Olvasás és történelem*. Osiris, Budapest
- DERRIDA, Jaques–RONELL, Avital (1980): The Law of Genre. *Critical Inquiry*, 7, no. 1 (Autumn), 55–81. <https://doi.org/10.1086/448088> (Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25.)
- FRYE, Northrop (1998): *A kritika anatómiája*. Ford. Szili József. Helikon, Budapest
- HORVÁTH Kornélia (2012): *Petri György költői nyelvéről. Poétikai monográfia*. Ráció, Budapest
- JOLLES, André (1930): *Einfache Formen. Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*. Halle (Saale), Niemeyer, (Forschungsinstitut für Neuere Philologie Leipzig; Neugermanistische Abteilung).
- KARÁTSON Endre (1994): Baudelaire ajándéka. In *Baudelaire ajándéka*. Jelenkor, Pécs
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: *Spleen és ideál*. http://www.szaborinc.hu/index_files/page/tanulmanyok/folyoiratok/kulcsar_szabo_zoltan_spleen_es_ideal.htm (Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25.)
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán (1997): A „te” lírai alakzatának kérdéséhez. In *Az olvasás lehetőségei*. Kijárat, Budapest
- NÉMETH G. Béla (1987): Az önmegszólító verstípusról. In *Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*. Szépirodalmi, Budapest, 264–297.
- NÉMETH Zoltán (2012): *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája*. Kalligram, Budapest
- SCHAEFFER, Jean-Marie (1989): *Qu'est-ce-qu'un genre littéraire?* Seuil, Paris
- SCHILLER, Friedrich (2005): *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Ford. Papp Zoltán. Atlantisz, Budapest

- SCHLEGEL, August Wilhelm–SCHLEGEL, Friedrich (1980): Athenäum-törödékek. Ford. Zoltai Dénes. In *Válogatott esztétikai íráások*. Gondolat, Budapest
- STAROBINSKI, Jean (2006): *Poppea fátyla. Jean Starobinski válogatott irodalmi tanulmányai*. Vál. és szerk. Szávai Dorottya. Kijárat, Budapest
- SZABOLCSI Miklós (1987): Elégia. In *József Attila-versek elemzése*. Tankönyvkiadó, Budapest
- SZÁVAI Dorottya (2002): *Játék a bűntudattal*. <http://kemeny.irolap.hu/hu/szavai-dorottya-jatek-a-buntudattal> (Utolsó megtekintés: 2017. szeptember 25.) (Eredeti megjelenés: *Kortárs*, 2002/1.)
- SZÁVAI Dorottya (2009): A saját név idegensége. Megszólítás és megnevezés Kemény István költészetében. In *A „Te” alakzatai*. Kijárat, Budapest, 169–211.
- SZÁVAI Dorottya (2015): Az elégia visszavág. A kortárs magyar elégiáról. *Vázlat = Filológiai Közlemény*, 1. Műfaji identitás az európai irodalmi hagyományban. Szerk. Horváth Géza–Szávai Dorottya.
- SZÁVAI Dorottya (2016): „Szomorú keringő”. A Valse triste a francia fordítás felől olvasva. In *Egyenes labirintus. Komparatiztikai tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 87–101.
- TAMÁS Ferenc (2004): „Csak egy személy” (A szerepnélküliség szerepei Petri György verseiben). In *Az örökkéftől a napsütötte sávig*. Szerk. Fenyő D. György. Krónika Nova, Budapest
- TODOROV, Tzvetan (1988): A műfajok eredete. In *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 283–295.

Jegyzet *A tőke* első kötetének 150. évfordulója kapcsán

1867. szeptember 14-én Karl Marx mintegy 800 oldalas könyvet jelentetett meg Hamburgban. Öt év múltán a könyv, *A tőke* első kötete, elkezdte világ körüli útját. Több mint egyszerű életrajzi tény, hogy amikor lefordítják oroszra, akkor egy Skuratov nevezetű cenzor nagyot legyint: hadd menjen, úgysem fogja senki sem érteni, elvont, nem is vonatkoztatható Oroszországra, ártalmatlan jószág. De alaposan téved a derék cenzor, Oroszországban meglehetősen gyorsan megvásárolják a könyv minden példányát, és a mű hamarosan jelentékeny befolyást gyakorol (OITTINEN 2010; 187–192).¹ Soha nem volt a könyv ártalmatlan, hordereje, merészsége ezt nem tette lehetővé, és ma sem hagy nyugton bennünket. Az említett mű nemsokára általánosan ismertté, megkerülhetetlen vonatkoztatási ponttá vált a kapitalizmust meghaladó mozgalmak, törekvések számára. *A tőke* látóhatárokat nyit, korszakalkotó kritikai impulzusokat mozgat meg, és megannyi ember tesz erőfeszítést, hogy belemerüljön a műbe, méghozzá dacára az itt majd említendő nehézségeknek.

Nem lehet pontosan tudni, hány nyelvre fordították le *A tőkét*, lehet, hogy az idén hozzájuthatunk majd eddig ismeretlen adatokhoz. Vélhetően rengeteg nyelven olvasható a könyv, néhány évvel ezelőtt rögzítettem például a tényt, hogy másodszer fordították le perzsa nyelvre.² A jugoszláv fordítás, ahogy ezt a szereplőktől tudjuk, szinte nyelvújítási/nyelverteremtési gyakorlatot igényelt (ČOLAKOVIĆ 1980). A fordítás különös nehézsége szerves része *A tőkére* irányuló recepció bonyolult históriájának,

¹ Lásd az angolszász összefüggéseket: ANIMI 2016; 334–349.

² The New Persian Translation of Marx's Capital and the Iranian Economy. <https://www.iranianprogressives.org/the-new-persian-translation-of-marxs-capital-and-the-iranian-economy/>

maguk a fordítások is történeteket írnak. Marx dialektizált, folyamatszerű fogalmi nyelve esetében (ő maga írt a *deutsche Wissenschaft* nehézségeiről), amely nem utolsósorban a hegeli filozófia terepein forrásozik, számítsunk arra, hogy a fordítás komoly akadályokba ütközik. Így, például, hiába fordították angolra Marxtól igencsak jeles fordítók, valószínűsíthető, hogy még a jelenlegi angol fordítás is (kulcspontokat illetően) kifogásolható (HAUG 2017; 60–86). Érdekes, hogy Marx körül is akadtak kiváló fordítók, nem utolsósorban a legfiatalabb Marx lány, Eleanor (akiről mellesleg úgy tudom, hogy ő volt az első nő, aki konferencián tolmácként működött közre, és biztosan tudjuk azt is, hogy ő fordította le Flaubert híres regényét, a *Bovarynét* angolra: ennek a Flaubert-regénynek a beemelése az akkori prűd, viktoriánus környezetbe figyelemre méltó teljesítmény lehetett). Aztán *A tőke* említett első kötetét mégis Eleanor férje, a biológus Aveling, valamint Samuel Moore fordították le angolra, Marx intellektuális partnere, Friedrich Engels segédletével. A feladat azonban sok vonatkozásban túlnőtt rajtuk.

Manapság már sok mindent tisztábban láthatunk a marxi opus alakulását illetően: néhány évvel ezelőtt fejeződött be a Marx–Engels összkiadás-projektum Németországban, a MEGA, amely mintegy negyven könytől ölel fel, roppant fontos filológiai adatokkal (MUSTO 2010; 290–291). A MEGA számtalan Marxra vonatkozó aspektus újragondolására ösztönöz. Hiszen tudnunk kell, hogy még Marx is torzított a saját szövege logikáján, mondjuk akkor, amikor arra vállalkozott, hogy előszót írjon a könyv francia fordításához.

Több ez, mint filológia, valójában e tény jól ecseteli az ember feletti nehézségeket. Szokás szóba hozni a repedéseket az életműben, például, a kritikusok ismételten rámutatnak *A tőke* első és harmadik kötete közötti ellentmondásokra. Kétségtelen, hogy a szerző sem tudott mindig megfelelni a saját maga által érvényre juttatott magas mércéknek, aztán olyan szituációkról is tudunk, hogy Engels unszolására kísérleteket tett a nehéz szöveg népszerűsítésére (vannak olyan Marx-értelmezések is, amelyek egyes fordulatokat a népszerűsítő szándékknak tulajdonítanak). Ezt hibaként, egyszerű következtetlenségként elkönnyelni bántó aránytalanság lenne: kiiktathatatlan tény, hogy Marx valójában nagy újrakezdő volt, a kirajzolódó roppant feladat, egy komplex termelési mód megragadása szinte mindig újrakezdésre ingerelte. Voltaképpen nagyon kevés művet fejezett be, annak ellenére, hogy az opus óriási.

Marx életében egyébként csak *A tőke* itt tárgyalt első kötete jelent meg, a második és a harmadik kötet már csupán a halála után látott napvilá-

got. A szerző munkássága többirányú és kiterjedt volt *A tőke* előtt is: jegyezzük a korai, Hegellel és Feuerbachhal gyürköző műveket, amelyek először a politikai filozófia (lásd azon okfejtéseit, amelyek a kortárs tapasztalatra reagálnak: az egyén a szétszakítottság állapotában él, elválik a burzsoá és a *citoyen*), a jog és az antropológia kereteiben mozognak. Aztán 1844-ben Marx szükségszerűen szembetalálja magát a politikai gazdaságtannal, mint különös kritikai lehetőségeket hordozó reflexivitással. Az olyan könyvek, mint például *A filozófia nyomorúsága* nem elszórt művek a munkásságban, az életmű rekonstrukciója pontosan megmutathatja, hogyan épülnek be a korai munkák elemei (például a munka megszüntetésének stratégiai igénye) az opus egészébe. Marx érzi, hogy itt, mármint a politikai gazdaságtan övezeteiben lehet igazán mélyre nyúlni, ezen a területen lehet megragadni a tőkés társadalom lényegét, de a fiatalember nem rendelkezik, nem rendelkezhet kellő kategoriális apparátussal, és híján van még a megformált orientációnak: az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban vannak zseniális részletek (mondjuk a fogyasztás kapcsán), de hiányzik az átfogó irányulást kibontakoztató eredetiség, a kivívott nóvum. Így az angol politikai gazdaságtan emblematisz alakját, David Ricardót Marx még az ötvenes évek elején is megfellebbezhetetlen tekintélyként tiszteli – többek között ez vezeti félre azon kommentátorokat, akik úgy vélik, hogy Marx csupán egy posztrcardianus szerző. És azt is érzékeli Marx, hogy úttörő munkára, valamint módszertani fegyelemre, az átgondolás kitartására lesz szükség, bele kell majd merülni a francia és angol közgazdaságtan teljesítményeibe, és ezeket majd különösen a hegeli filozófia dialektikus eljárásaival kell elegyíteni.

Mindenesetre Marx élete úgy alakul, hogy londoni emigrációjában, mégpedig a British Museum termeiben szívja magába a 19. század, különösen közgazdasági jellegű műveltségét. *A tőke*ben visszatükröződik ez a kiterjedt műveltség³, a szerző szenzorai sokféle módon érzékelnek. Maga a mű egy felkészült és fogalmilag művelt ember alkotása, aki eközben kivételes stilszta is. Egyszerre látunk itt kimunkált, erős, fogalmi nyelvezetet és sűrű metaforikus diskurzust, amely, miközben építkezik, szívesen megmerítkezik a polemikus hangvétel vizében is. Töredelmesen bevallom, hogy még ma is megtörténik velem, hogy felnevetek *A tőke*ben villogó marxi humor okán: a szerző ugyanis a 19. század modorának megfelelően megannyi élcet próbál ki ellenfelein, és hát nem véletlenül írtak dolgozatot a marxi stílusról, és értekeztek akár marxi irodalomról is, de az

sem tekinthető véletlennek, hogy *A tőkét* már a viktoriánus regény menete felől is megkísérelték megvilágítani (KORNBLUH 2014).

A Marxra irányuló recepció gazdagsága beláthatatlan, és nem áll itt módomban, hogy hírt adjak a frontvonalakról. Hadd csatlakozzam gyorsan azokhoz, akik azt a véleményt fontolgatják, hogy a szerző, és *A tőke* különösképpen, a történelem egyik legfélreértettebb és legfélremagarázottabb szerzői és könyvei közé tartoznak.⁴ (Hovatovább elképesztő ostobaságokat is terjesztettek a könyvről, voltak olyan vélemények, amelyek a barbárság himnuszát vetítették bele, még a sátánizmus rémképét is felidéztek vele kapcsolatban, de ezzel nemigen lehet mit kezdeni.) Ennek sok oka van, ezek túlmutatnak a technikai értelemben vett értelmezés nehézségein. Az orosz cenzornak minden bizonnyal igaza volt abban, hogy a könyv kivételes hermeneutikai erőfeszítést és elkötelezettséget igényel: *A tőkét* nem lehet szórakozást és önfeledt vidámságot kereső állapotban olvasni.

Régen megkülönböztették a dolgok ezoterikus és egzoterikus oldalát: az első a dologaspektusok mélyszerkezetéről, a második a felületről adott hírt. *A tőke* ebben az értelemben csakis ezoterikus vállalkozás lehet, azaz mélyfuratot jelent. Mindenesetre, aki olyan olcsó aktivizmusra vágyik, miszerint itt most valaki zugpróféta módján kinyilatkoztatja, hogy a kapitalizmus az erkölcstelenség gépezete, a kommunizmus pedig a megtestestülte mennyország, az tegyen le a könyv olvasásáról. Aki értelmezési kényszer nélkül akarja elintézni a dolgot néhány kiragadott részlet elolvasásával, vagy idézetek szajkózásával, annak hozzáférhetetlenné válik a mű. A gondolattalan, közvetíttelen antikapitalizmushoz ugyanis nem kell sem Marx, sem *A tőke*, azt máshol kell keresni. Marx olyannyira értelmezésre szorulóknak tartotta a kapitalizmus szerkezetét, hogy szinte egész életét e rendszer feltárásának szentelte. Csak a reflexív közvetítések segítségével, a fogalmak türelemmunkájával lehet releváns ismeretekre szert tenni a saját lényegét *rejtő* kapitalizmusban. A kapitalizmus törvényszerűségeinek felismerése azzal kezdődik, hogy tudatosítjuk a hozzáférés előtt felmerülő akadályokat, a *tőkés világ lényege megvonja magát tőlünk*: a kapitalizmus emberét jellemző vakság jelenségrendszerének tárgyalása erről szól. Az, hogy a lényeg és a jelenség nem esnek egybe, és hogy ez a tény a tudomány létezésének a záloga, Marx gondolkodásának sarkpontja.

⁴ Az egyik legérdekesebb Marx-értelmezésben, amellyel meghatározott pontokon ugyan nem értek egyet, de amelyet rendkívülinek tartok, ezt olvassuk: „egyetlen filozófus sem gyakorolt akkora hatást, mint Marx, egyetlen filozófust sem értettek olyan sokszor félre, mint Marxot” (HENRY 1976; 9).

A *tőke* első kötete még véletlenül sem afféle bevezető-előkészítő jellegű szöveg.⁵ És aki nem mélyed bele rögvest az első fejezetbe, vagy nem tulajdonít kellő fontosságot akár az első mondatnak, lemarad, semmit sem fog érteni. Azt, hogy a *kezdet* stratégiai meghatározása különösképpen fontos, hogy a kezdet rögzítése nem technikai kérdés, hanem döntő választás eredménye, Marx megtanulhatta Hegel-stúdiuma alapján (de hát ez a modern gondolkodás alapproblémája is). A *tőke* szerzője a *közvetített*, mennyi meghatározást magában foglaló kezdet fogalmát juttatja érvényre. Ez az *áru*, amely kiteljesedett formájában nem más, mint afféle *dramatis personae*, amely átszövi a kapitalizmus szerkezetét, és megalapozza a *személytelen dologi uralom* mechanizmusait. A cserét valójában az áruk „kezdemenyezik”, a részt vevő személyek észszerűségét pedig az értéktörvény, és nem a vágyak és a szándékok szabályozzák. Az áru: *megjelenési forma*, így jelenik meg a gazdagság, így ölt testet a gazdagság a tőkés társadalomban. Minden árukategória objektív szerkezetet testesít meg, ugyanakkor társadalmi közvetítettségű.

És itt jut felszínre a híres árufetiszizmus-elemzés is, amely hírt ad a kapitalista *naturalizált* valóság tapasztalati formájáról, miszerint a tőkés gazdaság működése *elrejt* a társadalmi viszonyok meghatározó mivoltát, így különösképpen az áru társadalmi meghatározottságát, a belőle fakadó kényszereket. És ez az elrejtési mechanizmus *konstitutív* része a tőkés világnak. A tőkés alany pedig nem a motivációi felől határozódik meg, hanem azáltal, hogy ő a tőke önreferenciális, önvonatkozódó, önértékelő mechanizmusainak a megszemélyesítése. Hatalmas problémakör nyílik meg ezáltal, az, hogy Marx több helyen is a *tőkét* tekinti alanynak, sokakban azt a gyanút keltette, hogy az emberi szubjektivitás itt, az árumozgás jég-hideg világában, az összefüggések rendszerében, semmissé vált. Valójában a szubjektivitás *kritikai szituálásáról* van szó a kényszermechanizmusok környezetében: a szubjektivitás formái nem magyarázó elvként, hanem *magyarázandó* elemként tételeződnek. Az áru létezése kapcsán ellentmondások bontakoznak ki, és a kapitalizmus, az áruterelés kiterjedt rendszerre nem egyéb, mint azon formák összessége, amelyekben ezen ellentmondások fennállnak és megnyilvánulnak. Így bontakozik ki egy strukturált egészszerkezet, a meghatározottságok rendszere, az előre és hátra mozgó jelentések együttese, az analitikus és szintetikus elemek elegye, amelyben magyarázatot nyer a tőke függése a munka kizsákmányolásától, és az el-

⁵ ELBE 2008, HEINRICH 2009, BELLOFIORE-TAYLOR-MACMILLAN 2004, ENGSTER 2014.

vont kezdeti kategóriák egyre több meghatározottságra tesznek szert, valamint messzemenő viszonylatok nyernek formát az áru és a tőke között.

És jelezniük kell: valójában a legnagyobb nehézséget az értelmezéssel és a fordítással kapcsolatban mégiscsak az a tény jelenti, hogy Marx energiáját egy *újfajta* reflexivitás kidolgozására fordította: ezt nevezte ő a politikai gazdaságtan *bírálatának*. Alapja az az ambíció, hogy a politikai gazdaságtan kereteinek kritikai elsajátítása révén az adott társadalom *anatómiája* ragadható meg. A politikai gazdaságtan bírálata megjeleníti és kritika alá rendeli a létező gazdaságtan kategóriáit, de nem azért, hogy belterjes bírálatban részesítse a közgazdászok elméleteit, hanem azért teszi ezt, mert úgy gondolja, hogy e kategóriák a tőkés világ adekvát megnyilvánulásai. A politikai gazdaságtan nem csupán egy diszciplína, hanem a kapitalista mélyszerkezet, a *tőkés objektivitás reprezentációja*.

A tőke e mélyszerkezet artikulációjára irányuló igényt tükrözi reprezentatív módon, és ennyiben nem túlzás fő műről beszélni, amely volta-képpen *újfajta értelmezési tárgyat hozott létre az elődökhöz képest*. Össze lehet hasonlítani a kapitalizmus (legyünk már pontosabbak, hiszen Marx ritkán használja a kapitalizmus fogalmát, ő a tőkés termelési módról beszél) polgári, azaz weberi, sombarti, schumpeteri elgondolásait a marxi fogalmi keretekkel (teszik is ezt bőségesen a különféle értelmezők), de tudnunk kell, hogy az *interpretandumok* merőben különböznek.

Nem is véletlen, hogy a marxi gondolkodás nem illeszthető be az akadémia, a tudás és a hatalom intézményesített kereteibe, amelyeket a pozitívista tudomány szemlélet ural: a politikai gazdaságtan *bírálata*, amelyet a reálszocializmusban ideológiai segédeszközzé silányítottak, kilúgozva belőle minden kritikai igényt, meghaladásra ítéli a létező akadémiai diszciplínákat, beleértve a közgazdaságtant, mint elidegenítő, az embert csak töredékességében megragadó reflexivitási formákat. A tudomány, *igen*, de mint a gyakorlati *kritika* közege? Ezt nem lehet bevonni az akadémiai jelentések körforgásába. Marx nem szociológus, aki belemerül a nyomor és az egyenlőtlenség elszánt taglalásába, nem közgazdász, aki sikeresebb képletet ír fel a táblára az árak mozgásrendje kapcsán, mint mások: faragtak ugyan belőle ipari társadalommal foglalkozó szociológust, úgy is bemutatották, mint a tervezés kalkulációjával törődő közgazdászt, de mindez nem egyéb, mint torzítás, egyszerűsítés egy olyan orientáció kapcsán, amely a strukturált egész artikulációját célozza meg.

Marxnál a kritika meghatározó fogalom, *látóhatár és távlatot megnyitó keretfeltétel*: egyszerre értelmez, diagnosztizál, és nyitva tartja a történelem mozgását abban az értelemben, hogy tárgyát a *kapitalizmus meghaladása fe-*

löl szemléli. A kritika különös dimenziója a történetiség, amely a kapitalizmus örökkévalóként-naturalizáltként stilizált kategóriáinak az *ellenfogalma*, amely emlékeztet arra, hogy a kapitalizmus *létrejött-kialakult*, ami rekonstrukciót, a genesis logikáját igényli.

Marx *fordulópont* a tőkés termelési módra vonatkozó kritikai gondolkodás történetében.

És ugyan igaz, hogy Marxtól megannyi intellektuális ösztönzés érte, és sokat küzdött ezen hatásokkal, de az életmű tengelyét a sajátos kritikai pecséttel ellátott reflexivitás jellemzi. Láttuk már, hogy egy időben Marx hogyan viszonyult Ricardóhoz (aki az ő számára, a francia történetírók mellett, az osztály fogalmát közvetítette), de aztán, legalábbis amennyiben bepillantást nyerünk *A tőke* érvelési meneteibe, pontosan tetten érhető, hogy e könyv szerzője számára Ricardo már régóta nem jelent követendő mintát.⁶ Hovatovább, számára nem támpont az időközben kiformalódott baloldali jellegű ricardianizmus sem, még ha ott a ricardói eredmények baloldali terepre jutottak is.

És nem áll fenn tanulói-lojális viszony Hegellel sem: ezt illetően tévútra jut azon, egyébként nagyérdemű irány is, amely a „szisztematikus dialektika” nevet viseli, és „homologikus viszonyt” vél megpillantani a hegeli dialektika folyamán és *A tőké*ben felszínre bukkanó kategóriák között.⁷ Homológia? *Nem*. Ha az említett homológia állna fenn, akkor mit kezdenénk azzal a maximával, amelynek ugyan a korai Marx adott hangot, de amely az egész opust megvilágítja, mármint a minden létező kíméletlen bírálatával? Ez azért mégsem a hegeli okfejtés megnyilvánulása. Vagy mit kezdenénk azzal a ténnyel, hogy a hegeli okfejtés a fogalom önreferencialitásán alapul, előlegezi az ideális és a reális egybeesését, azaz, ott, ahol Marx a kritika által feltárt vonatkozásokat mutatja meg, ott a tudományt a kör formájában leíró Hegel „végső igazságokat” affirmál? Vagyis ott, ahol Marx hamis kategóriákat, fetisiztikus dimenziókat pillant meg, ott Hegel affirmál? És a kritika reflexív fogalma persze ott volt Kantnál és az újhegeliánusoknál is, de Marx olyan irányba vitte a fogalmat, amely erőteljesen túlmutat az elődök keretein, egy termelési módot ragad meg a maga immanenciájában.

A valamikori, nagy elmével író, lengyel marxista, és a későbbi heves antimarxista, Leszek Kolakowski, a híres Marx, marxizmus-monográfiájában, nagy előszeretettel aposztrofálta *A tőke* íróját mint a keretfeszítő an-

⁶ Bizonyítás helyett: MILIOS–DIMOULIS–ECONOMAKIS 2002; 3–13.

⁷ ARTHUR 2000; 5–11, BIDEZ 2005; 121–146.

tik Prométheusz kései fantáziákkal megterhelt követőjét (ezenkívül Marx a romantika lamentációömlengésének a leszármazottja). Csak hát, folytatja Kolakowski, Prométheusz álma a marxizmus grandiózus fantáziáinak megtörése után semmissé vált, a *kollektívúvá vált* Prométheusz ma úgy ébred fel, mint Kafka Gregor Samsája. Marx eszerint a túlméretezett-kollektív prométheuszi aktivitás, az ember önistenülésének a gondolkodója: Prométheusz úgy jelenik meg, mint az isteneket, az istenek által biztosított rendet megkísértő, *hübrisz*ben tetten érhető ember, aki nem ismeri saját határait, és a vakmerő határátlépések gyakorlásának a rabja. Kolakowski előtérbe hozza az emberi cselekvőképességet meghatározó korlátokat, és gyanúba fogja a prométheuszi magatartást, mint veszedelmes hübriszt, és túlerőltetett változtatásigényt. Nem kellene reménykedni a kollektív-prométheuszi erőfeszítés megoldó erejében, sugallja, és ez a tény végképp leírja Marxot. Végül az emberi kín komikus dimenziója tör a felszínre.

Kolakowski azonban nem lenne Kolakowski, ha minden bírálata ellenére, nem tenne megannyi értékes, megszívlelendő megjegyzést tárgyával kapcsolatban. Marx szem előtt tartja, hogy az igazság nemcsak eredmény, hanem út, aztán nála nem a szociologizált nyomor, hanem a szubjektivitás *nyomora* jellemzi a kapitalizmusban rekedt embert⁸, őt nem érheti a vád, hogy a szocializmust a despotizmus alapján mintázta, hovatovább, még azt is olvashatjuk, hogy a marxi gondolkodás elengedhetetlen eleme az *egyéni megvalósulás-felszabadulás*, amely szemben áll az egyéntípró holizmusképletekkel, küzd az elidegenedett kollektivitás erőivel, noha el-lentételezi a modern, burzsoá individualizmust is. Ezt mi is így gondoljuk.

Mégis, mi a helyzet a prométheuszi magatartással?

Nem éppen, *pace* Kolakowski, a határostromló, prométheuszi tevékenységeink gyakorlása közben teszünk szert a történelmiségre vonatkozó tapasztalatokra? És nem inkább abból fakad a szorongásunk, hogy birtokoljuk ugyan azokat a (prométheuszi) kapacitásokat (TOSCANO 2009; 241–256), amelyek révén lehetséges a világ megváltozása, de lemondunk róluk, méghozzá a biztonsági-kényelmi okok, az inercia, és nem utolsósorban a félelem szorításában? Nem inkább az fokozza a szorongást, hogy nem tudunk eleget tenni a *saját lehetőségeinknek*, és közben a korrumpálódás veszélyének tesszük ki magunkat? Nem éppen a meggyanúsított prométheuszi magatartásban láhatjuk meg a *korlátozottság és a lehetőség dialektikáját*?

⁸ Henry a szubjektivitás alárendelése okán a fasizmus címkéjét ragasztja rá mind a szocializmusra, mind a kapitalizmusra (HENRY 1990; 87–111).

Az, hogy Marxot nem lehet sem lenyelni, sem kiköpni, kifejezi a tényt, hogy nem lehet találni átfogóbb bírálóját a tőkés rendszernek *A tőke* írójánál. Azok számára, akik nem elégednek meg az (anti)kapitalizmus felületes-sekélyes artikulációjával, még mindig ő a kihagyhatatlan támpont. Ezt nem kérdőjelezi meg az a tény, hogy a tőkés termelési mód elemei a kreatív rombolás logikájának megfelelően folyton változnak: *A tőke* íróját nem hirteleníti az elmúlt 150 év szakadatlan dinamikája. Marx ugyanis *szerkezetet* mutatott meg, amely *reprodukálódik* a módosulások ellenére is, dialektikus egységet létrehozva a változás és a reprodukció között. És érvényes ez a megállapítás a tercier szektor és a kognitív jellegű áruk előrenyomulása ellenére is: ezek nem bontják meg az árumozgás törvényeit, csak más szinteken reprodukálják azokat (STAROSTA 2012; 365–392). Ez a tény az opus elévülhetetlenségének biztosítéka. Sokszor leírták már a szerzőt, sokszor temették diadalittas dalokat énekelve, sokszor harsogták, hogy végérvényesen *ad acta* helyezhető. Aztán, mondjuk, Berlinben, 2008-ban, amikor tetőzött a válság, a könyvesboltok nem győzték előszedni a marxi opus darabjait a raktárból. Úgyis minden nemzedék újra felfedezi Marxot, és szemléli-olvassa-magába szívja a bámulatos fordulatokat, pergő gondolatmeneteket: és történik mindez annak ellenére, hogy mindeközben szisztematikusan ócsárolják *A tőke* íróját. És történik ez dacára annak, hogy a szerző nyakába akarják varrni a pártoligarchiák ténykedését, a Gulágot, és egyáltalán az erőszak eszkalációját a 20. században.

A dolog egyszerű: ameddig az emberiség tőkés társadalomban él, *A tőke* írójának a csillaga nem huny ki. De azért ne felejtjük: Marx nem azt mondja, hogy a tőkés társadalom szükségszerűen összeomlik, csupán néhány helyen bicsaklik meg a gondolkodása, és enged utat az összeomlás fantáziájának, amely a II. internacionálé fontos motívuma. Mindenesetre, a kvietisztikus magatartást generáló összeomlásmodellt nem szorgalmazhatja az az ember, aki egy olyan elméleti hagyományban nevelkedett, amely tiltja a jóslást⁹, minthogy az elmélet nem illetékes a jövő folyamatait illetően.

A tőkés társadalom szabadjára engedte a termelőerőket, és különös esélyt teremtett az emberiségnek, hogy úgy szabaduljon meg a tőkés rendszer kényszereitől, hogy közben elsajátítja annak fejleményeit. A szabadság és az egyenlőség modern maximái nem délibábok, a munkaerőt szabadon eladó munkás nem érthető a rabszolgaság felől, de meg kell magyarázni,

⁹ Kolakowski, aki a próféta vagy a tudós alternatíváját hangsúlyozza Marx kapcsán, de összemosza a jóslás fogalmát a prófétálás fogalmával.

hogyan jön létre az *értéktöbblet* egy olyan világban, amely az egyenlő csere eszméjéből indul ki, hogy miképpen működik a nem-morális módon értett kizsákmányolás, és hogy milyen módon párosul a személy feletti kényszer a szabadsággal és az egyenlőséggel. A marxi bírálóat közismerten *immanens*: a kezdeti-transzcendáló impulzus magából a tőkés termelési módból indulhat útnak, amennyiben az önmaga meghatározottságaira, önmaga elidegenedtségére reflektáló ember *tagadja önmagát*. Ennek a társadalmi alakzata a munkásosztály, amely nem önmagát valósítja meg, hanem önmagát felszabadítva *tagadja önmagát*, eltörli önmagát – valójában ez a negációban fogant alany a *proletariátus* jelentése.

Nincs részletesen taglalt marxi terv a kommunizmusra vonatkozóan¹⁰, csak orientációs jelzetek a szeretet érvényesítése, a munkamegosztás megszüntetése és az elidegenedett gazdasági kényszerek lebírása, a hatalmi vonatkozások eltűnése kapcsán: *lehetséges*, hogy az ember életét nem kényszerítik többé a háta mögött megvalósuló meghatározottságok, *lehetséges*, hogy majd nem a vak alárendelődés determinálja őt. Marx műve azt a meggyőződést közvetíti, hogy az emberek felszabadíthatják magukat, de a felszabadítás csak az ő művük lehet. Nem igazán lehet valami mást kiolvasni az opusból. Az elkötelezett elméletíró, mint Marx, aki egyúttal részt vesz a politikai munkában (lásd szerepét és harcait az I. internacionáléban), elutasítja az antiintellektualizmust, és az elméletet nem egyszerűsíti le a politikai harc artikulációjának a szerepére¹¹; ismeri ugyan az elmélet és a gyakorlat egységének különös jelentőségét, tudomása van a tette váló gondolat jelentőségéről, de azt is tudja, hogy az elmélet és a gyakorlat unifikációja a *különbségek* egysége.

Marx azért is irritáló a kapitalizmus embere számára, mert kíméletlenül belegázol önteltségébe. Ezen irritációt illetően van *valami* közös a *Biblia* egyes részletei, vagy, mondjuk, a pszichoanalízis által közvetített tapasztalatok között, hogy különböző irányulásokat hozzak szóba. Hiszen Freud is azt sugallta, hogy meglehet, hogy sokan elfogadják az embert a trónról letaszító, az embert központtalanító pszichoanalízist, de mindig tapasztalunk bizonyos ellenállást vele szemben, soha nem fogjuk maradéktalanul elfogadni. Ez meghalad bennünket. Nincs pszichoanalízis a vele szemben formálódó ellenállás nélkül. A *Biblián* végighúzó gondolat az ember szabadsága, ami lenyűgöző tény, ugyanakkor ott van az ember

¹⁰ De lásd HUDIS 2012.

¹¹ És nem egyszerűsíti le az elméletet az elméletíró politikai harcban való részvételének értelmezésére, mint azt John Holloway teszi (HOLLOWAY 2002; 30).

állagával szembeni folytonos, még hozzá *inhumán* gyanúper. Hogyan magyarázhatnánk egyébként azt a folytonos próbatételt, ami az embert sokszor a legkegyetlenebb szituációkba kényszeríti? A *Biblia* is tud a *Bibliá*-val szembeni ellenállásról, ahogy Marx is tud a tőkés termelési mód meghaladásával szembeni ellenállásról. Ezért támadja az ember állagát, mint a *Biblia* és a pszichoanalízis, csak más módon, minthogy állag alatt a kényszerítő történelmi meghatározottságokból fakadó diszpozíciókat érti. Ahhoz a gondolathoz, hogy az emberi szubjektivitás normális állapota ezen rendben a *válság*, Marx gyűjtőanyagot adott. Ami az emberben a legnagyobb, az egyúttal a legnyomorultabb is. És ez a kapitalizmus emberére mindenképpen érvényes.

Irodalom

- ANIMI, Babak (2016): A Brief History of the Dissemination and Reception of Karl Marx's Capital in the United States and Britain. *World Review of Political Economy*, 3, 334–349.
- ARTHUR, Christopher J. (2000): Marx, Orthodoxy, Labour, Value. In C.-E. Vollgraf, Sperl, Hecker (ed.) *Marx' Ökonomiekritik im Kapital, Beiträge zur Marx-Engels-Forschung*, 1999, Berlin: Argument-Verlag, 5–11.
- BELLOFIORE, Riccardo–TAYLOR, Nicola–MACMILLAN, Palgrave (ed) (2004): *The Constitution of Capital, Essays on Volume I of Marx's Capital*
- BIDET, Jacques (2005): The Dialectician's Interpretation of Capital. *Historical Materialism*, 13, 2, 121–146.
- ČOLAKOVIĆ, Rodoljub (1980): *Kazivanje o jednom pokoljenju*. Sarajevo, I–II.
- ELBE, Ingo (2008): *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*. Berlin
- ENGSTER, Frank (2014): *Das Geld als Mass, Mittel und Methode: Das Rechnen mit der Identität der Zeit*. Neofelis Verlag, Berlin
- HAUG, Wolfgang Fritz (2017): On the Need for a New English Translation of Marx's Capital. *Socialism and Democracy*, 31, 1, 60–86.
- HEINRICH, Michael (2009): *Wie das Marxsche „Kapital“ lesen? Leseanleitung und Kommentar zum Anfang des „Kapital“*. Teil 1. Stuttgart
- HENRY, Michel (1976): *Marx, Une philosophie de la réalité*. Gallimard, Paris
- HENRY, Michel (1990): *Du communisme au capitalisme*. Odil Jacob, Paris
- HOLLOWAY John (2002): Class and Classification: Against, In and Beyond Labour. In *The Labour Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*, edited by A. Dinerstein, M. Neary, Aldershot. Ashgate, 30.
- HUDÍŠ, Peter (2012): *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*. Leiden, Brill
- KORNBLUH, Anna (2014): *Realizing Capital. Financial and Psychic Economies in Victorian Form*. Fordham University Press, New York

- MILIOS, John–DIMOULIS, Dimitri–ECONOMAKIS, George (2002): *Karl Marx and the Classics An Essay on Value, Crises and the Capitalist Mode of Production*. Ashgate, 3–13.
- MUSTO, Marcello (2010): Marx Is Back: The Marx-Engels-Gesamtausgabe (mega) Project. *Rethinking Marxism*, 22 (2), 290–291.
- OITTINEN, Vesa (2010): Marx in Russia. *Socialism and Democracy*, 24, 3, 187–192.
- STAROSTA, Guido (2012): Cognitive Commodities and the Value-Form. *Science & Society*, 3, 365–392.
- TOSCANO, Alberto (2009): A Plea for Prometheus. *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory*, 2, 241–256.

Menekülés Valósvirtuáliából

Geo_Metri_ja. Vajdasági Kortárs Művészetek Múzeuma, Újvidék

Bevallom, nagyon nehezen fogtam hozzá ennek a szövegnek a megírásához. Miután egy reggel hajnali háromkor ébredtem, és kínomban olvasni kezdtem egy, az asztalomon napok óta negyedéig elolvasva heverő svéd horrorregényt, majd néhány órán belül, egy hirtelen ötlettől vezérelve úgy döntöttem, újranézem a YouTube-on Chris Cunningham videóit, valahol a tizedik klipet nézegetve bevillant: ez a világ nem egy biztonságos hely. És akkor rájöttem: hisz pontosan ebből indul ki, ezt fejtegeti a katalógus kiváló kísérőszövege is.

Manapság a világ legkülönbözőbb országaiban művészek tömege nyúl ismét a geometrikus művészetnek nevezett irányzathoz. Mint a kiállítás anyagából készült katalógusból kiderül, ezt akár menekülésnek is lehetne nevezni a (rég összefolyó valós és virtuális) lét bizonytalanságából és bizonytalanságában fenyegető voltából valamibe, ami – hadd mondjuk rá – biztos. Törékeny, bármely pillanatban összeomolható énkünknek akár egyféle újjáteremtési aktusa, vagy annak kísérlete is lehet ez a hozzáállás. Ez volna a neohumán álláspont a poszthumánnal (ezt a kifejezést itt kizárólag ebben a szűkített értelemben használom) szemben, vagyis a szándékolt énnélküliség művészeti praxisának az ellentéte. Akkor is, ha a különbségek szabad szemmel gyakran nehezen különböztethetők meg, és mindkét tendencia a posztmediális művészeti praxis integratív része.

Vagyis menekülünk. A fenyegető, kiszámíthatatlan, szeszélyes jelen és a klausztrofobikusan szorongató, széteső jövő elől valamiféle biztonságos vagy látszólag a biztonság ígéretével kecsegtető szent geometria birodalmába. (Ne felejtjük el, mióta létezik a geometria tudománya, olykor „szent geometriának” titulálták – hogy okkal vagy anélkül, nem az én illetékeségem eldönteni.) És immár nem az énnélküliség hűvös távolságtartásá-

ban lubickolva, hanem megpróbálva újjáalkotni, redefiniálni, újra artikulálni ugyanazt.

Persze a válaszadási módozatok sokfélék, és vannak, akiknek az egész életművén végigvonul – talán Ariadné fonalához hasonlóan – ez a fajta geometrikus önkifejezési mód.

Persze megvannak a kedvenceim, akiket külön kiemelnék: Bosiljka Zirojević Lečić *Kis puha forma* és *Nagy puha forma* címetek viselő kemény, minden bizonnyal falemezekre burkolt textil-, illetve gyapjúsövet alakzatai, ahol a feketésszürke szövetalapra kék pasztell-geometriai formákat álmódott, vagy Marija Sarvan *Nulladik forma* című első, nagyobbik sorozata, ahol hat, két sorban elhelyezett, nagyobb formátumú téglalapdomra fekete, egymást részben lefedő, részben kiemelő – s minden bizonnyal – selyemcsíkokból megálmódott és azzal kitöltött téglalap-terekben az alkotó mintegy bújócskát, elegáns, kifinomult valóságot és gazdag asszociatív mezőt sugall objektjeivel, vagy például Miroslav Pavlović egymástól elforduló, de egymásba kapcsolódó, görbített, rozsdásodó acélalkotásai. Valamint persze Dragomir Ugren monokróm vászonsorozatai, melyek egy része hommage más alkotások előtt, és melyekből történetek bontakoz(hat)nak ki, s a dimenziói, mint az előző alkotó általam kiválasztott műtárgyainak, szintúgy változó méretűek lehetnek. Mivel nem céлом felsorolni mindenkit, még akkor sem, ha megérdemlik, legyen elég ennyi.

Vagyis: a valóság nem egy biztonságos hely, beleértve önmagunk sérülékeny énjét is. Az új geometriai művészet csak egy a lehetséges válaszreakciók, kiütkeresések közül ennek a sajnos nagyon is valós ténynek az aspektusából. Gondolatban a múzeum kerthelyiségében ülök, és egy adag gépi kávéval a kezemben csak mosolygok: Malevicznek, Moholy-Nagynak, valamint a többieknek mélységesen igazuk volt.

